

KENNEDY

DET

ETAGET

HUS

Indhold

07	Det klassicistiske etagehus: Senklassicisme og palæstil
11	Det historicistiske etagehus: Italiensk og hollandsk renæssance samt rundbuestil
15	Det håndværker-historicistiske etagehus
18	Det tidlige nationalromantiske etagehus
22	Jugend-etagehuset
26	Det sene nationalromantiske etagehus
30	Det nyklassicistiske etagehus
34	Etagehuset i international funkis
38	Etagehuset i national funkis
42	Etagehuset i den funktionelle tradition
46	Det modernistiske etagehus
50	Type-etagehuset
55	Tæt-lav-bevægelsens huse
58	Leksikon

Indledning

KEND DIT ETAGEHUS

De fleste danskere lever i en historisk bygning. Men kender man ikke til husets særlige karakteristika og oprindelige stil, risikerer man at ødelægge det ved ombygninger og renoveringsprojekter. Det er nemlig ikke ligegyldigt, hvilken farve facaden får. Om vinduerne bevares eller ej. Eller om taget er rødt eller sort. Med disse 13 stilblade er der hjælp at hente.

Stilbladene er en opfordring til at lære sit hus at kende og bevæge sig ud på gaden. Ud for at se på de bygninger, der hver dag danner ramme om tusindvis af menneskers liv og tegner byen mere end operaer, stadionbyggerier og koncertsale: Etagehusene.

KEND BYENS HUSE

Stilbladene giver en introduktion til dansk etagehusbyggeri fra perioden ca. 1850–2000. De fleste danskere, der har bolig i et etagehus, bor i en bygning, der er opført inden for dette tidsrum på 150 år.

Næsten alle etageejendomme, der er bygget fra 1850'erne til i dag er variationer over 13 forskellige stilarter, som denne bog samler i 13 overskuelige stilblade. Stilbladene gennemgår bygningstyperne og deres særlige, oprindelige kendetegn. Nogle bygninger er rigt udsmykkede med støbte detaljer og glaserede tegltage. Andre er bevidst gjort enkle med vægt på funktion.

Forhåbentlig vil stilbladene åbenbare kvaliteter i din egen ejendom eller gade, som du ikke kendte eller før tog for givet. Og måske får den daglige cykeltur nyt indhold, når bygningerne kan placeres i en arkitektonisk og historisk sammenhæng.

FÅ RÅD OM ISTANDSÆTTELSE

Stilbladene er også tænkt som håndbog og opslagsværk for den enkelte ejer, lejer eller andelshaver i boligforeninger, som skal vedligeholde eller istandsætte sin ejendom. Det er nemlig ikke ligegyldigt, hvilken farve man vælger til facaden på det senklassicistiske etagehus. Eller hvilke vinduer, der sættes i det nationale funkishus. Og foretager man ændringer, der strider mod husets arkitektur, risikerer man at ødelægge det - at gøre det til en mærkelig hybrid. Derfor er stilbladene også tænkt som en samling brugbare råd om, hvad der gør den enkelte bygning til noget særligt, så man kan træffe bevidste valg og fravalg, der baserer sig på et fagligt grundlag.

Stilbladene kan anvendes i interne diskussioner, på generalforsamlingen - og ikke mindst i dialog med håndværkere og rådgivere. For eksempel når det skal afgøres, hvilken farve hoveddøren skal have for at passe til huset, om man kan lave altaner eller tagterrasse uden at skæmme, og ikke mindst når det handler om, hvorvidt vinduerne bør bevares eller udskiftes.

Postulatet er ikke, at man aldrig må bryde med husets arkitektur, men at enhver bør være bevidst om, hvornår og ikke mindst hvordan man bryder med traditionen, og hvilke konsekvenser det enkelte valg har for huset, gaden og byen.

For fagfolk, rådgivere, kommuner og planlæggere kan stilbladene bruges i sagsbehandlingen, for eksempel når bevaringsværdierne skal fastlægges.

NYE ØJNE PÅ BYEN

Etagehusene findes i alle større byer og rummer en rigdom af arkitektoniske stilarter og historier, der blot venter på at blive lagt mærke til. Vidnesbyrd om forskellige tiders varierende syn på, hvad der var skønt og kunne lade sig gøre - teknisk, såvel som økonomisk, ideologisk og planmæssigt.

Etagehusene minder os om, at byen har været beboet af mennesker før os. Så prøv engang at standse op: Se, hvor interessant byen er. Hvor flot den er. Og hvor mange detaljer, der åbenbarer sig for den, der ikke haster igennem.

Stilbladene er ikke ment som lektier, man skal nærlæse fra ende til anden. Tværtimod er tanken, at man som læser skal kunne bladre bogen igennem og lade sig inspirere: At gå på opdagelse i sin egen by. At se sig om og glædes ved byen. Simpelthen.

TAK

Stilbladene er udarbejdet af arkitekt MAA Erik Iversen, som tidligere har udarbejdet en række stilblade for enfamiliehuse. Derudover har kommunikationsmedarbejder Bo Bjerre Hansen, Grundejernes Investeringsfond, seniorforsker mag.art. Claus M. Smith, Danmarks Kunstbibliotek, arkitekt MAA Tove Lading, Lading Arkitekter + Konsulenter A/S, arkitekt MAA Maja Svane og projektleder Peter Tom-Petersen, begge Bygningskultur Danmark, medvirket som følgegruppe under tilblivelsen af stilbladene. Bogen er blevet til med støtte fra Grundejernes Investeringsfond, Aase og Ejnar Danielsens Fond, Margot og Thorvald Dreyers Fond og Bygningskultur Danmark.

Læs også stilbladene på: www.bygningskultur.dk

Læs også om etagehusenes byggeteknik og materialer på hjemmesiden www.danskbyggeskik.dk, der er støttet af Grundejernes Investeringsfond, Realdania og Renovering 2010.

Oversigt

DET KLASSICISTISKE ETAGEHUS: SENKLASSICISME OG PALÆSTIL 1840-1910

Det klassicistiske hus var en harmonisk, symmetrisk bygning med døre og vinduer proportioneret efter de klassiske regler. Med en pudset facade med svage reliefvirkninger skulle huset fremstå som en sluttet helhed. Den såkaldte schinkelske senklassicisme, der satte sig præg på København i 1840'erne og 1850'erne, var en taktfast, forfinet og disciplineret udgave af klassicismen. Den afløstes senere af den friere historicistiske klassicisme, også kaldet palæstil, der blandede dekorationer fra især antik, barok og rokoko. **Side 7**

DET HISTORICISTISKE ETAGEHUS: ITALIENSK OG HOLLANDSK RENÆSSANCE SAMT RUNDBUESTIL 1860-1900

Stilen opstod i 1850'erne og blev praktiseret frem til det første årti af 1900-tallet. Bygningerne havde som de italienske renæssancehuse en markant sokkel, bygningens base, og symmetrisk placerede vinduer, der var indrammet af natursten eller cementpudset murværk. Den kontrastfulde farvesætning og facadernes dybe reliefvirkninger gav bygningerne et levende udtryk. Hollandsk renæssance og rundbuestil var andre stilistiske variationer. De historicistiske huse var ofte udstyret med opfindsomme facadeeffekter for stemningens skyld. **Side 11**

DET HÅNDVÆRKER- HISTORICISTISKE ETAGEHUS 1860-1890

Stilarten opstod som en følge af byggeboomet i 1880'erne og varede frem til begyndelsen af 1900-tallet. Det var økonomisk byggeri med beskedne lejlighedsstørrelser. Facaden var direkte inspireret af facadeskemaet fra renæssancens huse med en markant sokkel og indrammede vinduer placeret symmetrisk i facaden. Der blev ikke anvendt natursten til facadens detaljer. De blev udført som mønstermurværk eller i cementpuds. Facadetrykket varierede fra opfindsomme, stemningsfulde varianter til en spartansk og nøgtern teglstensudgave. **Side 15**

**DET TIDLIGE
NATIONALROMANTISKE
ETAGEHUS
1890-1910**

Stilarten brød igennem i 1890'erne og forsvandt gradvist i 1900-tallets første årti. Stilarten var grænsebrydende, idet den hentede sine arkitekturmotiver fra den ældre anonyme danske og skandinaviske bygningskultur. Bygningerne var sammensatte med forskellige stemningsfulde elementer som tårne, tagkviste og tagudhæng, felter med bindingsværk, mønstermurværk, kampestensokler, granitoverliggere og varierede vinduesformater. Rødstensbygningerne fremstod dekorative og individualistiske med fine håndværksmæssige detaljer. **Side 18**

**JUGEND-ETAGEHUSET
1895-1910**

Den internationale jugendstil brød igennem i 1890'erne og varede til omkring 1915. Stilen blev også kaldt art nouveau og i Danmark ofte skønvirke. Ideen var, at verden var ny! Derfor skulle bygninger have nye udtryk, der var helt uden historiske referencer. Formsproget var inspireret af naturens organiske former og motiver, og man formgav gængse bygningsdele som vinduer, tag, karnapper og tårne på hidtil usete måder. Bygningerne fremstod fabulerende med deres kontrastrige, effektfulde og altid kunstfærdige bygningsdetaljer. **Side 22**

**DET SENE NATIONALROMANTISKE
ETAGEHUS
1910-1920**

Stilarten opstod omkring 1905 og praktiseredes til slutningen af 1920'erne. Det var en modnet fortsættelse af den tidlige nationalromantik. Teglstenshusene var karakteristiske med deres konsekvente brug af den rustikke, røde teglsten til facadernes bygningsdele - karnapper, frontispicer og gesimser. Det bidrog til, at facaderne fik et homogent og plastisk udtryk. De hvidmalede vinduer i det røde murværk anslø et nationalt tema. Arkitekturen var præget af det gedigne murværk, og facadeskemaet var både uformelt og klassisk roligt. **Side 26**

**DET NYKLASSICISTISKE
ETAGEHUS
1915-1940**

Stilarten var udbredt fra 1915 og frem til midten af 1930'erne. Etageboligerne havde en klar aksial facadesymmetri. Vinduer og døre fulgte de klassiske proportioneringsregler. Ideen var, at bygninger og hele boligkomplekser blev udformet med enkle, stramt geometriske bygningskroppe for at skabe en helhed af harmoni og orden. Bygningerne blev opført i teglsten og havde sadeltag, og de lange facader blev næsten aldrig brudt af karnapper eller fremspring. Materialevalget var rustikt, men uden kontraster. **Side 30**

**ETAGEHUSET I INTERNATIONAL
FUNKIS
1930-1940**

Stilarten fik sit gennembrud i 1930 og varede årtiet ud. Den blev en forløber for den efterfølgende modernisme. Stilarten adopterede helhjertet formsproget fra den internationale funktionalisme. Hvide vægge - glatpudsede eller støbt i jernbeton - flade tage, tagterrasser, udkragede altaner, store glaspartier, vinduesbånd og især hjørnevinduer var karakteristiske. Det epokegørende formsprog var enkelt, geometrisk og kubisk inspireret - helt blottet for dekorationer og historiske referencer. Facaderne havde en klar vandret orientering. **Side 34**

**ETAGEHUSET I NATIONAL FUNKIS
1930-1940**

Stilarten prægede 1930'erne. Den var inspireret af den internationale funktionalismes nye formsprog, hvor facadernes vandrette orientering adskilte sig fra de traditionelle lodret orienterede facader. Den danske version af funktionalismen oversatte de moderne strømninger til en teglstensarkitektur med enkle kubiske bygningskroppe. Bygningerne kunne have flade tage eller sadeltag. Bygningsdele som altaner, halvtage, vinduesbånd og hjørnevinduer blev udformet med vægt på facadens vandrette orientering. **Side 38**

ETAGEHUSET I DEN FUNKTIONELLE TRADITION

1940-1960

Stilarten opstod i slutningen af 1930'erne og dominerede boligbyggeriet frem til 1960'erne. Den ambitiøse stilart kombinerede den danske byggetradition - præcise bygningskroppe af teglsten med sadeltag - med kravet om funktionelle boliger indrettet til et moderne familieliv og dertil hørende altaner, udsigt og grønne, rekreative nærarealer. De håndværksopførte bygninger havde et enkelt og rustikt materialevalg, et nøgternt og ordentligt facadeskema. Den saglige arkitektur fremstod ofte med fine stofflige og skulpturelle kvaliteter. **Side 42**

DET MODERNISTISKE ETAGEHUS 1950-1970

Stilarten fik sit gennembrud i 1950'erne med de første danske højhuse. Husene anvendte en industrialiseret byggeteknik med bærende jernbetonkonstruktioner og præfabrikerede facadeelementer. Det arkitektoniske udtryk var rendyrket moderne. Bygningerne fremstod som strukturelle volumener eller kubiske skulpturer. Facaderne blev mønstrede, relieffylde flader af lette facadeelementer, betonkonstruktioner, glaspazier og indadgående altaner, hvor glassets transparens og betonens stofflighed var vigtige elementer i den nye æstetik. **Side 46**

TYPE-ETAGEHUSET 1960-1980

Stilarten var resultatet af et standardiseret byggesystem, der blev udviklet i 1960'erne. Ideen var at skabe rummelige og moderne boliger på en rationel og økonomisk måde. Bygningernes skelet, dæk og vægge bestod af præfabrikerede betonelementer. Facaderne på de rektangulære boligblokke med de store husdybder kunne beklædes med betonelementer, skalmure af teglsten og træpartier. Den industrialiserede byggeproces gav stilarten tilnavnet kranstorsbyggeri. Det arkitektoniske udtryk fremstod nøgternt og regulært. **Side 50**

TÆT-LAV-BEVÆGELSENS HUSE

1975-1990

Tæt-lav-bevægelsen begyndte i 1970'erne. Ideen var at skabe trivsel for beboerne i tætte, lave og overskuelige bebyggelser med adgang til terræn. Bebyggelserne fremstod som arkitektoniske helheder grupperet omkring byrum. Man var inspireret af selvgroede sydeuropæiske middelalderbyer, engelske havebyer og danske landsbyer. Det arkitektoniske udtryk kunne være klart modernistisk inspireret, være knyttet til den traditionelle danske teglstensarkitektur eller fremstå postmodernistisk med nostalgiske elementer. **Side 55**

Det klassicistiske etagehus

Senklassicisme og palæstil

Ifølge klassicismens skønhedsideal, der stammer fra antikkens Grækenland, skulle en bygning fremstå som en sluttet, harmonisk helhed, og facaden afspejle den enkle, klare bygningskonstruktion. Det førte til en facade styret af orden, symmetri og proportioneringsregler, der angav størrelsesforhold på vinduer og døre, facadehøjden i forhold til tagfladen, sokler og taggesimsers profilering etc. I tidens løb har flere stilarter selvstændigt tolket skønhedsidealet. I den såkaldte schinkel-ske senklassicisme, der med inspiration fra berliner-arkitekten K.F. Schinkel huse-rede i København i 1840'erne og 50'erne, havde facaden et dengang moderne, diskret og forfinet udtryk. De pudsede facade-ers udsmykning, f.eks. refendfugede parterre-etager, kvadernmønstret puds, dekorerede felter under vinduerne, vinduesindramninger, fordakninger båret af spinkle konsoller, og vandrette facade-bånd, skulle underordne sig den stramme helhed med svage reliefvirkninger.

Den disciplinerede senklassicisme afløstes sidst i 1800-tallet af den friere historici-stiske klassicisme, også kaldet palæstil eller nyrokoko, hvor man med genbrug af historiske stiludtryk, især fra rokokostilen, hylkede fortiden og efterstræbte en palæagtig pondus. Stilarten holdt sig frem til begyndelsen af 1900-tallet. Det populære søjlemotiv fra de græske templer fik flere udformninger, tydeligst med de indmurede søjler i facaden. Virkningen kunne også fremkaldes med murede pi-

lastre eller med små bygningsfremspring - risalitter - én central eller to siderisalitter. I slutningen af 1800-tallet opdeltes facaden ofte i store murfelter bestående af murblændinger indrammet af lisener.

Med historicismen fulgte de stemnings-skabende effekter - på sin vis et brud med klassicismens ideer - i form af facade-dekorationer af teatralisk karakter: Guirlander og medaljoner af stuk på facaden, brystningsbalustrader under vinduerne, og bygningen kunne få tilføjet karnapper eller et hjørnespir. Inspirationer fra barok, rokoko, engelsk og fransk klassicisme indgik i palæstilens mange varianter, dog uden at man satte helheds-ideen over styr. De pudsede facader skulle skabe en stofflig helhed; facadeelementer af natursten var en undtagelse. Husene kunne have facadegavl eller frontispicer, traditionelt en flad trekantgavl eller en buetformet (segmentgavl). De barokin-spirerede frontispicer havde flot svungne sider. De tidligste tage havde en relativt lav taghældning og var beklædt med skifer. Senere kom det 45 graders tegtag og det fransk inspirerede mansardtag.

Senklassicisme: Hauser Plads 30, København (1855).

Palæstil: Bülow'svej 7, Frederiksberg (1903).

Senklassicisme: Borbergade 140/Skt. Pauls Gade (1854 af P.C. Hagemann)

ANBEFALINGER**BYGNINGSDELE OG OVERFLADER**

Klassicismen dyrkede det svage relief, så facaden opnåede en fladevirkning. Kun taggesimsen, der markerede overgangen mellem tag og facade, var markant. Farvesætningen af de klassicistiske pudsede mure vakte diskussion: Valget stod mellem hvidkalkede overflader eller en farveskala med lyse jordfarver, for eksempel udført med indfarvet mørtelpuds eller olie-malet. En historicistisk variant var blankt murværk med pudsede søjler og pilastre. Samtlige facadens vinduesformater og sprosseopdelinger var en del af husets proportionering. Alle vinduer på samme etage havde identiske formater, og de oftest hvidmalede trævinduer havde fine kit-falsede sprosser. Brugen af natursten var begrænset til trappesten eller indramning af indgangsdøre. Indgangsdørenes portaler i den klassicistiske udgave var mere afdæmpede end de kontrastfyldte barok-udgaver. Sokler var pudsede, ofte i et kvadermønster. I klassicismens koncept måtte tagkviste ikke forstyrre helheden, de skulle fremstå som lette elementer i tagfladen - symmetrisk placeret. Flunkerne og taget var zinkbeklædte. Mansardtagets mange kviste havde oftest en buet tagform, ellers var det gængse en flad trekantet gav. Skorstene og murede aftrækskanaler var placeret symmetrisk i kip. Tagmateriale var naturskifer eller teglsten i en rød, blådæmpet eller glaseret sort udgave.

BYGNINGSÆNDRINGER OG TILBYGNINGER

Det klassicistiske facadekoncept er en velproportioneret helhed understreget af en forfinet stofflighed, som principielt er uegnet til bygningsændringer og tilbygninger. Den schinkelske senklassicistiske facader er uforenelige med elementer som karnapper, altaner og frontispicer, som derimod gør sig gældende inden for palæstilen. Ved tilbygning af nabohus kan man opnå et formmæssigt fællesskab ved at adoptere det klassicistiske hus' facadeproportionering, reliefvirkning og ensartede stofflige materialevirkning.

Palæstil: Glacispalæet, Oslo Plads 1-3, København (1900-03 af Andreas Clemmensen).

Senklassicisme: Egegade 22, København (1889).

Senklassicisme: Konsolbårne fordakninger, København.

Senklassicisme: Skt. Annæ Plads 1-3, København (1847-49 af G.F. Hetsch).

Palæstil: Trekantgavl på Alhambrevej 9, Frederiksberg (1899).

Senklassicisme: Bredgade 4, København (1854 af H.C. Tyberg).

Søjlekapitæl.

Senklassicisme: Skt. Pauls Gade, København (1850'erne): I visse københavnske kvarterer er der en tradition for kulørte facader, som afviger fra stilartens gængse lyse, grålige nuancer - men farvesætningen bevarer dog facadernes helhedskarakter:

Palæstil: Nyhavnsgade 9, Aalborg (1908): En fri historicistisk udgave af klassicismen med karnapper; balustrader under vinduerne og forskellige vinduesformer, men rudedelene er ens.

Nørresundby.

Vesterbrogade, København (1901 af Frederik L. Levy)

Pudsede detaljer fremstår skarpt og præcist.

Ahornsgade 24, København (1886): Facadens monokrome fremtoning giver den et oprindeligt helhedspræg.

Holsteinsgade 3, København (1882): Den kulørte farvesætning skaber en kontrastfyldt facade - et stilbrud.

Kvadernurværket er behandlet med tyndpuds, og den grødagtige overflade slører konturerne.

Det historicistiske etagehus

Italiensk og hollandsk renæssance samt rundbuestil

Historicismen var udbredt fra 1850'erne og frem til det første årti i 1900-tallet. I denne periode, hvor demokratiet og industrialiseringen udviklede sig, vendte formidealerne sig bagud i tid; især mod italienske byhuse fra 1500-tallets renæssance. Husene var synonyme med begreberne borgerlig dannelse og solid velstand, hvilket var hvad historicismens ekspressive facader skulle signalere. Med en kontrastfuld detaljering kunne man iscenesætte det enkle facadeskema til en effektiv, til tider spektakulær gadefront. Det symmetriske blev understreget af husets hjørnekvadre og den centrale indgangsportal. Parterreetagen gav med sine tunge naturstenskvadre huset en tung base. Vinduerne blev eksponeret med dekorerede indramninger af natursten, der stod i skarp kontrast til murværkets glatte teglsten eller pudsede overflader. Vandrette facadebånd eller -gesimser strammede facadeskemaet op. Karakteristisk var den lave taghældning og tagudhænget med udkårne trækassetter på undersiden, som blev båret af kunstfærdigt udformede tagkonsoller. Detaljeringen, især profileringen, af vinduesindramninger; sølbænke, gesimser; kvadre, portaler skulle være nøje afstemt, så facaden fik en levende reliefvirkning, der både fremhævede detaljen og helheden. Facadedekorationernes motiver kom fra den klassiske arkitektur. Den hollandske (ny)renæssance dyrkede dog gavlmotiver med volutter; der var hentet fra den karakteristiske hollandskinspirerede arkitektur på kong

Christian IV's tid. Forbillederne kunne være bygninger med vælske gavle såsom Rosenborg Slot, Jens Bangs Stenhus etc., og bygningerne fremstod typisk i rød blankmur med imiterede sandstensbånd og -detaljer udført i cement. Rundbuestilen, der florerede i årtierne omkring 1800-tallets midte, var derimod inspireret af tysk arkitekturens anvendelse af romanske motiver fra Italien - murede buer. Man ønskede relieffylde facader som under den italienske renæssance. Vinduer og døre blev kronet med cirkulære elegante murstik. Taggesimser blev også udført med teglstensbuer.

Historicismens holdninger til, hvordan de historiske formudtryk skulle anvendes, kom til at spænde vidt: Fra den loyale og indlevede gengivelse af de historiske proportionsprincipper og tilhørende ornamentering til den "ukorrekte", frigjorte gengivelse af historiske motiver. Man prioriterede det stemningsfulde og kombinerede ofte flere stiludtryk i hidtil usete variationer. Opfindsomheden rettede sig især mod materialer, som kunne erstatte de kostbare natursten. Sidst i 1800-tallet blev det populært at tilføje de regulære facader nye elementer som tårne, mansardtårne, kupler, spir, udkragede karnapper og dekorative altaner.

Detalje, Danmarksgade, Aalborg (1881 af H.J. Holm).

Italiensk renæssance: Fælledvej 25, København (1884).

København, Palægade/St. Kongensgade 26-30 (1900-02 af Philip Smidth).

ANBEFALINGER**BYGNINGSDELE OG OVERFLADER**

Den glatte røde teglsten og en tilsvarende orangegul teglsten blev populære som kontrast til de rustikke sokler, indramninger og gesimser. En nænsom afrensning og en genopfugning af murværket kan anbefales – det kan vandskuring, tyndpudsning eller malerbehandling ikke. Facademurværket kunne også være glatpudset og behandlet med facadeoliemaling, ligesom indramninger og gesimser. Her er farvesætningen vital for husets udtryk; ekspertbistand til malingstype og farvevalg anbefales. Ved facader med natursten var valget af farver og overfladefladebehandling en måde at accentuere kontrasterne på; eksempelvis med glathuggede, stokhuggede eller ru, brudte flader. Naturstenene kunne være erstattet med cementpudset beton med et tilslag, så overfladen imiterede granit eller sandsten. Specielle teglsten - formsten, glaserede eller stærkt kulørte sten - var en anden dekorativ effekt. Der udvikledes en teglstensarkitektur med fine stofflige strukturer i murblændinger og raffinerede profileringer ved gesimser og indramninger. Sokler, ofte cementpudsede med kvadernønstre, kunne være forhøjede til parterreetasen, der blev en del af husets tunge base. Taget var oprindeligt skiferbeklædt med lav hældning, gerne udført som det såkaldte københavertag; senere kom tegltaget til samt mansardtag. De sproseopdelte trævinduers proportioner var indpasset i facadeskemaet; farvesætningen var kontrastfuld - hvid eller mørke kulører. Ændringer af vinduesformater og profileringer forringer bygningens udtryk.

BYGNINGSÆNDRINGER OG TILBYGNINGER

Hustypens robuste og markante facade er en helhed, hvor eventuelle ændringer kræver stor indlevelse i den enkelte bygningens udtryk. Stofflighed, reliefvirkning, farvevalg og bygningshøjder er vigtige ved tilbygning af nabohus.

Hollandsk renæssance: Jernbanegade, Hobro.

Triangeln, Østerbrogade 72, København (1894 af S.C. Petersen-Hinrichsen).

Rundbuestil: Triangeln, København (1888-90 af Ferdinand Jensen).

Italiensk renæssance: Bredgade 63, København (1886 af Ferdinand Jensen).

Italiensk renæssance: Kvægtorvsgade I, København (1885).

Hollandsk renæssance: Sct. Annæ Plads 19, København (1890 af Albert Jensen).

Facaden til venstre har en autentisk, men tilsodet stoflighed. På facaden til højre har de cementpudsede bygningsdele fået en malerbehandling - og en forsk stoflighed.

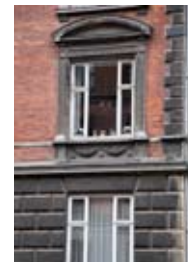
Facaden er oprindeligt oppudset med indfarvet mørtel. Den er repareret flere gange i tidens løb med indfarvet mørtel og fremstår med en karakterfuld patinering.

Dørparti, Aalborg.

Dørparti, København.

Vinduesparti, Frederiksberg.

Dørparti, Frederiksberg.

Facadedetalje, Aalborg.

Facadedetalje, Frederiksberg.

Facadedetalje, København.

Nærbillede af en facadereparation med indfarvet mørtel.

Rundbuestil: Vodroffsvej 3, Frederiksberg (1868).

Vinduesparti, Griffenfeldsgade 6, København (1904).

Den cementstøbte portal (med tilslag) fremstår med sin oprindelige stoflighed. Det gør det tilstødende kvadernurværk ikke, da det har fået en malerbehandling.

Tilsodet facade i blankmur, Gammel Kongevej, Frederiksberg.

Murværket på den identiske nabobygning er nænsomt afrenset.

Det håndværker-historicistiske etagehus

Industrialiseringen skabte i slutningen af 1800-tallet folkevandringen fra land til by. Og det skabte et byggeboom, hvor gader og hele kvarterer blev bebygget af håndværksmestre i løbet af få årtier. Det var økonomisk byggeri, til tider ren spekulation, men også byggeri med ambitioner om godt håndværk og med lyst til at dekorere. Hustypen er kendetegnet ved dens regulære, taktfaste vinduesopdeling, som afspejlede lejlighedsstørrelserne, og de ensartede etagehøjder, der akkurat overholdt myndighedernes minimumsmål.

De ensartede volumener gav gadebilledet et homogent udseende. Men enkeltvis skilte bygningerne sig ud med individuelle dekorationer, farve- og materialevalg. Facaderne fulgte renæssancens facadeskema; en markeret tung sokkel, indramninger af vinduer og indgangsdør samt facade- og taggesims. Udsmykningerne skulle fremstå i kontrast til facademuren og med reliefvirkning. Soklen blev udført i murværk eller med cementforstærket puds, overflader der illuderede ru eller glatte kvadersten. Indramninger og gesimser blev også udført i teglsten eller cementpudset. Teglstensudgaven kunne være med traditionelle sten eller de populære specialsten med kurvede eller kantede former; kulørte farver; glaserede eller med reliefmønstre. Den cementpudsede variant kunne suppleres med industrielt fremstillede støbte figurer og dekorationsfragmenter. Facademurværket var blanke teglsten eller pudset murværk. Tagetagen

blev udnyttet til beboelse enten med traditionelle lette kviste eller med store tunge kviste med frontvægge af murværk og bindingsværk. En kvisttype, der er et særkende for stilarten. Håndværkerhusene kunne via de regulære konstruktioner, den traditionelle proportionering af facaderne og en kultiveret materialeglæde fremstå som en optimering af en økonomisk hustype. Denne enkle hustype blev dog også opført i ekstravagante udgaver med karnapper, hjørnetårn eller spir.

København.

Christiansgade, Aalborg.

Korsgade 10-12, København (1891).

ANBEFALINGER

BYGNINGSDELE OG OVERFLADER

Gårdfacaden var nøgtern, ofte opført i gule teglsten uden udsmykninger. Mens gadefacaden skulle være præsentabel og dekoreret. Facadeudsmykningen blev udført i mange variationer; understøttet af tegl- og cementindustriens store udbud af dekorative bygningskomponenter. Resultaterne var til tider mere opfindsomme end regelrette i stilhistorisk sammenhæng. Facadeudtrykket kunne være afdæmpet, f.eks. med murstik og mønstermurværk lavet af samme stentype. Eller markant med materiale- og farvekontraster i facaden bestående af f.eks. blankt murværk og kraftigt profilerede cementpudsede indramninger. Det 45 graders sadeltag var beklædt med skifer, røde tegl- eller cementtagsten. Trævinduerne i facaden og på kvisten var sidehængte med to eller tre fag og havde en enkel dannebrogsovpdeling uden mindre sprosser. Indgangsdøre var trærammedøre opdelt i felter eventuelt suppleret med rosetter, imaginære træsjøler eller felter med farvet glas. Facademurværket var oftest glatte røde eller gule maskinsten. Sundt murværk kan renoveres med afvaskning og genopfugning. Forvitrede mursten kan udskiftes sten for sten, mens forvitrede murflader kan filtses, malerbehandles eller få en mørteloppudsning. Tyndpudsning eller vandskuring af facadevægge slører husets stoflighed og er sart overfor fugt i murværket. Ved facaderenovering er det vigtigt at fremhæve det enkelte hus' særlige karakteristika. Via farvevalget til vinduer, døre og indramninger ønskede man oftest at skabe en kontrastfuld facade.

BYGNINGSÆNDRINGER OG TILBYGNINGER

Ændrer man vinduernes proportioner og profileringer, facadens stoflighed eller indgangsdørens håndværksmæssige finish forringer man hustypens arkitektoniske pondus. Hustypen kan tilbygges med nabohus når sokkel- og taggesimshøjder, facaderytme og materialernes stoflighed afstemmes.

Halmtovet 36-38, København (1891 af Julius Bagger).

Schleppegrellsgade, Århus.

Ejendommen til venstre har bevaret det oprindelige facadeudtryk - til højre skæmmer eternittaget, tagkvisten, altanerne, vinduesprofiler og sprossedelingen facadeudtrykket.

Farvesætningen af stueetagens refendfugede facade giver facaden tyngde og står afdæmpet i forhold til det patinerede murværk.

Tyndpudsning og vandskuring afhjælper ikke murens fugtproblemer.

Dannebrogsgade, Aalborg.

Den ombyggede tagkvist skæmmer facaden.

Originale symmetriske indgangsdøre er præsentable og udstråler godt håndværk.

Dørpartier med tofløjede fyldningsdøre af træ er dekoreret med farvet glas eller træskærerarbejde.

Uoriginal enfløjet dør og portal med asymmetrisk inddeling.

Det tidlige nationalromantiske etagehus

Nationalromantikken var en livlig og grænsebrydende stilart. Den brød igennem i 1890'erne. Inspireret af tidens store interesse for dansk og nordisk kultur og historie fandt man nye nationale og regionale ideer og motiver til en historicistisk stilart. De rustikke middelalderborge, de regulære bindingsværkshuse, de kulørte svenske landhuse, de norske stavkirker o.l. blev nye arkitektoniske motiver. Stofligheden i det malede træværk, den røde teglsten og den robuste granit inspirerede. De nedarvede regionale byggeskikke blev værdsat. På fabulerende vis kunne facaden bygges op med romantiske effekter som tårne, spir, udkragede karnapper, tagkviste, bindingsværk, sokler af kampesten.

Bygningernes ornamentik tog afsæt i vikingetidens symboler og i den simple geometri med cirkler og kvadrater. Stilarten turde bryde den traditionelle stramme facadesymmetri; stuetagen kunne have store vinduer med buede murstik, mens overetagerne havde små rektangulære vinduer; karnapper, frontispicer, facadegavle, indgangsdøre mm. kunne placeres asymmetrisk i facaden, når en praktisk indretning af bygningerne talte for det. Men også, hvis det kunne skabe en effektfuld facade.

Facaderne var sammensatte med flere arkitektoniske former; man prioriterede det karakterfulde og underholdende udtryk. Bygningerne var individualistiske, ofte unikke. De bedste fremstod uhøjtideligt med en smittende materiale- og

formglæde. Begejstringen for den røde teglsten, et "nationalt" materiale, førte til en teglstensarkitektur med store buede murstik, cirkulære frontispicer, markant mønstermurværk. Rundbuer fra ældre nordisk arkitektur og svungne gavle fra nybarok kunne også indgå i stilen. Udtrykket i facaden kunne skifte fra rå granit i soklen til glatte granitfacadebånd og mønstermurværk i etagerne afsluttet med groft tømmer i kvistens bindingsværk.

Chr. IX's Gade/Gl. Mønt, København (1908-10 af Eugen Jørgensen).

ANBEFALINGER**BYGNINGSDELE OG OVERFLADER**

De røde teglsten, glatte eller blødstrøgne var stilartens primære facademateriale. Murværket kunne være dekoreret med mønstre af formsten eller kulørte teglsten. Karnapper kunne have et bindingsværk af tømmer eller natursten. Sokler var udført af kampesten fra marken eller af ensartet granit. Granitten anvendtes også som indmurede facadebånd, vinduesoverligger, konsoller til karnapper eller tagkonstruktionen - ofte udsmykket med ornamenter. Overfladebehandlingen varierede fra det groft tilhuggede til det fint slebne. Det markante sadeltag beklædt med teglsten eller naturskifer havde en taggesims med murede konsoller, granitkonsoller eller murede rundbuestik. Eller taget kunne have et stort udhæng med synlige spær og dekorerede vindskeder. Tavlene i kvistenes bindingsværk var pudse eller med mønstermurværk. Vinduer kunne være sprosseopdelte i ensartede små felter eller opdelt i store rudefelter suppleret med små felter foroven. Vinduesoverligger var vandrette granitbjælker eller murstik, ofte cirkulære. Træværkets farvesætning var kontrastfuld; vinduerne var oftest hvide, mens sort og klare gule, røde og grønne farver blev brugt på udhæng mm. Detaljer som vandspyer og tagrendejern kunne udformes som dragehoveder og synlige etageankre som rosetter på facaden. Indgangsdøre var i lakeret naturtræ eller malede, indrammet af portaler i murværk eller granit.

BYGNINGSÆNDRINGER OG TILBYGNINGER

De nationalromantiske huse er komplekse kompositioner. De mange materialer og de forskelligt formede bygningsdele fungerer i en kontrastfuld helhed. Bygningsændringer vil svække denne stærke helhed. At tilbygge hustypen med et nabo hus kræver en nøje indlevelse i den enkelte bygnings specielle forudsætninger - stofflighed, kontraster, facade-skema, højder, bygningsfremspring etc.

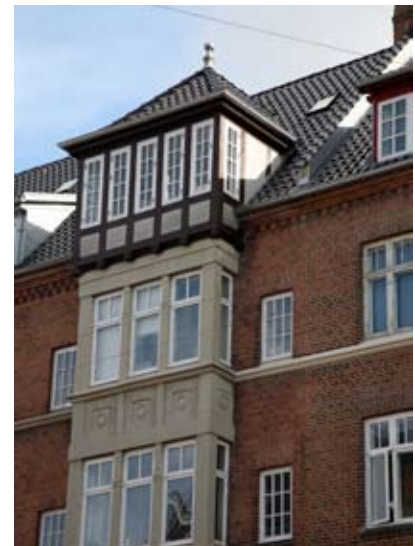
Hans Brogesgade/Assensgade, Århus.

Bispensgade, Aalborg.

Classensgade, København (1909).

Århus.

John F. Kennedys Plads, Aalborg (1904 af Th. Iversen).

Skansepalæet, Strandvejen 34-36/Heibergsgade 25-27 og 28-36, Århus (1908-09 af Hjalmar Kjær).

Nationalromantisk spændvidde i udtrykket - rundbuestil og drage-hoved over tagkvisten.

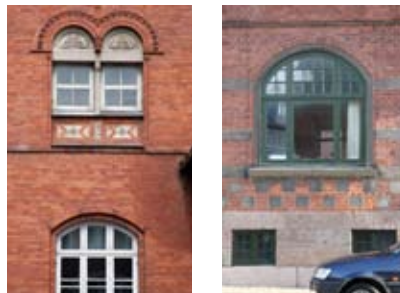
Gothersgade/Vognmagergade/Lønporten, København (1912-13 af G.B. Hagen & Rolf Schroeder): Den store murede bygningskrop afsluttes med en tagkonstruktion udført i bindingsværk.

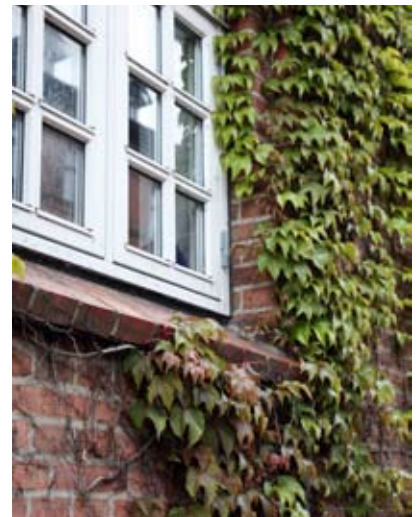
Sprosserne er gemt inde i termoruden - totalt fremmed for stilarten.

Dørindramning med mønstermurværk og fint tilhugget granit.

Vinduestyper med originale, elegante sprosser.

Alt for kraftigt dimensionerede sprosser i forhold til ruderfeltene.

Eksempel på nationalromantikens uortodokse sammensætning af flere materialer og formudtryk.

Chr. IX's Gade/Gl. Mønt (1908-10 af Eugen Jørgensen): Detaljerig facade med opfindsomt mønstermurværk.

Nationalromantisk glæde ved uortodokse bygningsdetaljer: Den trekantede karnap afsluttes i taghøjde med et klokkeformet zinktæg.

Jugend-etagehuse

Jugendstilen var en international stilart, der opstod i 1890'erne og varede til omkring 1915. I fransk- og engelsktalende lande kaldte man stilarten art nouveau, i USA Modern Style og i Danmark skønvirke. Stilartens navne skulle opfattes bogstaveligt; man ville skabe huse med nye, hidtil usete facadeudtryk dekoreret med en anderledes kunstfærdig ornamentik. En ung stilart i modsætning til historicismen, der genbrugte fortidens stiludtryk. Motiverne til de iøjnefaldende dekorationer kom fra naturen: Svungne linjer, organiske mønstre, vækstmotiver og blomsterbilleder.

Facaderne skulle være elegante og effektfulde; store vinduespartier, ofte med afrundede former, fik tilføjet filigranagtige udsmykninger og stafferinger, karnapper blev båret af store, blødt tilhuggede granitkonsoller, og karnaptaget kunne være formet som blomsterklokker i kobberplader. Man kunne lide kontraster; de massive granitsøjler blev omkranset med løvranker, de tunge huskroppe fik spidse opadstræbende frontispicer og hjørnetårne med spir. Butiksejendomme fik en dynamisk facadeeffekt, når boligetagernes bastante teglfacader tilsyneladende blev båret af stueetagens store, spinkle glasflader:

Glæden ved kontraster gentog sig i materialevalgets vekslende stoflighed; rustikke murflader med blødstrøgne tegl, glat tilhugget granit, blanke kobberplader, spejlende vinduesruder, skinnende dekorationer belagt med bladguld. Jugend var en krævende, nærmest eksklusiv, stilart, hvor man

satte pris på kunstfærdige bygningsdetaljer udført med håndværksmæssig finesse. De svungne og rigt detaljerede smedejerns-rækværker blev et særkende for stilarten, ligesom de stærkt kulørte glasmosaikker i døre og vinduer. Uanset den nostalgiske glæde ved kunsthåndværket gav stilarten også originale bud på fremtidens hustyper: Stormagasiner, biografteatre og i udlandet højhuse og jernbanestationer, med indbyggede jernbetonbjælker og stålsøjler. I mellemkrigstiden overlevede stilarten i udlandet i en mere klassicistisk udgave kaldet Art Deco, som kun er sparsomt repræsenteret i Danmark.

Vinduesparti, København.

Vinduesgitter.

Karyatider på Frederiksberg Allé 42A, Frederiksberg (1908).

Kattesundet, København (1907-08 af Anton Rosen).

Boyesgade 3-11, København (1904 af C. Larsen).

ANBEFALINGER**BYGNINGSDELE OG OVERFLADER**

Husenes facadeudtryk var livligt med mange dekorationer og kontraster i former og materialer, men de underholdende facadeeffekter var også dele af en afbalanceret helhed. Det taktfaste facadeskema tillod brud med den traditionelle symmetri, f. eks. med en asymmetrisk anbragt karnap eller en fritstående granithjørnesøjle. Murværket kunne være rustikt og sammensat med glat granit eller pudset murværk med ru stokhugget granit. Vinduerne kunne have svungne former, med både store og små ruderfelter, træværket var farvesat som en kontrast til murværket. Blyindfattet farvet glas opsat i organiske mønstre var populært. Buede støbte glasflader var en helt ny effekt. Sokler, søjler, overliggere, konsoller og dørindramninger var ofte af granit, dekoreret med slanke blomsterranker og indviklede organiske mønstre. De kostbare natursten kunne også erstattes med cementstøbte elementer, der med tilslag af stenpartikler imiterede granit, sandsten osv. Taget var et sadeltag med teglsten eller naturskifer. Stilarten forbløffede omgivelserne med nye former til tårne og spir: tunge, solide teglhængte konstruktioner eller spinkle og metallkledte. Ved tagrender, i zink eller kobber, kunne rendejern og holdere til nedløbsrør være udformet som slyngede ornamentaler. Jugendstilen skal gøre indtryk. Facadeudtrykket fungerer i kraft af, at de ekstraordinære – vedligeholdelseskrævende - bygningsdetaljer og dekorationer fremstår i fuld vigør. Det kan ikke anbefales at forenkle vinduesformer, smedejernsgitre mm., neddæmpe farvesætningen eller reducere stofligheden af cementstøbte elementer med plasticmaling.

BYGNINGSÆNDRINGER OG TILBYGNINGER

Ændringer kan ikke anbefales. Tilbygninger i karrébebyggelser kræver en tilpasning i proportioner, materialer, stoflighed og en arkitektonisk robusthed, der matcher stilarten.

Karnap, Kongensgade 71, Odense (1902 af Anton Rosen).

Spir, St. Strandstræde 19-21, København (1907-08 af Aage Langeland-Mathiesen).

Facade, Hunderupvej 36, Odense (1903 af L. Egelfelt).

Hunderupvej 34, Odense (1902 af Anton Rosen).

Dørparti, Vesterbrogade 28, København (1901 af Friedrich Wipfler).

Kongensgade 71, Odense (1902 af Anton Rosen).

Ingerslevsgade, København (1908 af J.P. Rasmussen). Facaden har fået sløjfet en karnap og tilhørende altan. Det runde vindue er karnappens eneste rest.

Ingerslevsgade, København (1908 af J.P. Rasmussen). En tilsvarende facade, hvor karnap og altan er bevaret.

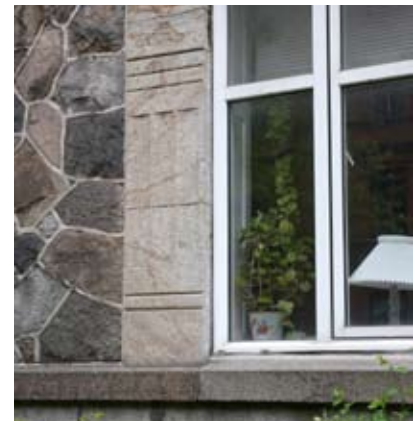
Gothersgade/Landemærket/Vognmagergade, København (1914 af Bernhard Ingemann). Her er facaden sammensat af bygningslementer - en moderne byggemetode - mens dekoratio-
nerne er kunstfærdigt håndværk.

Kontraster mellem kløvet granit og riflede cementblokke.

To eksempler på rigt og opfindsomt dekorerede facadeudsnit i murværk og granit. Vinduerne i plast skæmmer de flotte facader:

Kontraster mellem bearbejdet beton, natursten og kampesten.

Fint bearbejdede, afrundede natursten og special-støbt, buet butiksrude.

Det sene nationalromantiske etagehus

I begyndelsen af 1900-tallet fik den tidlige nationalromantik, der var sprælsk og effektiv, en efterfølger, der anvendte nationalromantikens store forkærlighed for den rustikke stofflighed i de røde teglsten og lysten til livlige bygningsfacader på en mere nøgtern og afdæmpet måde. Ved anvendelsen af teglsten til alle bygningsdele, bortset fra soklen og eventuelt indramningen af indgangsdøren i granit, fik bygningerne et homogent udtryk, som gav facaderne med de buede karnapper og frontispicer og gavkviste en levende plastisk virkning - en påvirkning fra engelsk nybarok. Det var arkitekten Ulrik Plesner, der med sine københavnske byejendomme blev foregangsmand for denne modne udgave af nationalromantikken, som fortsatte til sidst i 1920'erne og ofte benævnes nybarok. Ikke alle periodens huse opviser dog barokke træk.

Hustypen blev vidt udbredt – etagehusenes pendant til Bedre Byggeskik-bevægelsens gedigne villabyggerier. Boligerne var rummelige og tidssvarende, detaljerne bar præg af glæden ved solide, gennemprøvede konstruktioner. På trods af de livlige facader, hvor karnapper, store lodrette vinduespartier ved trapperne og frontispicer ofte var placeret asymmetrisk af funktionsmæssige årsager, fik bygningerne et roligt helhedspræg. Den præcise facaderytme, anslået af vinduer og karnapper, samt teglstenen var de rolige faktorer.

Den danske hustype havde dyder fra flere stilarter: klassicismens selvsikkerhed og mådehold med sit enkle materialevalg, præcist profilerede taggesimser og stringente vinduesproportioner og barokkens sans for bløde former - de buede karnapper og de moderat svungne gavltrekanter. Hushjørner kunne være cirkulært afrundede, en løsning der forstærkede det plastiske udtryk, eller være afskårede i en 45 graders vinkel, hvor facaden var udsmykket med lette altaner med smedejernsgelænder som kontrast til det massive murværk. Tagformen var 45 graders sadeltag eller mansardtag med tagkviste indpasset i bygningens facadeskema.

Boulevarden 18, Aalborg (1915 af J.M. Jørgensen).

ANBEFALINGER**BYGNINGSDELE OG OVERFLADER**

Det enkle materialevalg var afgørende for at opnå hustypens homogene udtryk; tegl til facaden, træ til vinduer og døre, granit til soklen. Bygninger med glatte pudsede overflader tilstræbte samme stoflige homogenitet. Eventuelle dekorationer i murværket såsom mønstre, markerede murstik eller kvadernmønstre var diskrete. Overgangen mellem tag og facade blev udført med murede tandsnitsgesimser, taget var beklædt med røde teglsten (alternativt naturskiferbeklædning). Kobber eller zink kunne anvendes på karnaptage. Vinduer var malet i en kontrastfarve; ved de populære rødstenshuse hvidt træværk, hos de pudsede huse en mørk farve. Vinduerne var oftest dannebrogsopdelte; ved de ældste huse kunne de øverste rudelister være småsprossede. I altandøre kunne de øverste felter have en kunstfærdigt svungen form. Indgangsdøre fik en særlig, prestigebetonet udformning; lige fra raffinerede granitportaler med lakerede døre i ædle træsorter til malede fint snedkererede døre med elegante vinduesfelter og murede indramninger. Synlige tagrender og nedløb var af zink eller kobber. Tagkviste havde flunker af zink, hvidmalede vinduer med smalle mørke indramninger.

BYGNINGSÆNDRINGER OG TILBYGNINGER

De robuste og rustikke bygningers udtryk optimeres af de lette bygningsdeles modspil. Det vil sige, at ændrer man vinduesformater, forsvinder facadeharmonien, og ændrer man selve vinduesprofileringen - oprindeligt med kitfalsede sprosser - forfladiges bygningens tredimensionelle udtryk. Vandskurede eller tyndpudsede vægflader er fremmede for hustypens stoflighed. Udkratning af mørnede fuger og genopfugning kan anbefales. Etagehøjder, taggesimsens profilering, vinduesrytmen og den stoflige homogenitet skal tages i betragtning ved tilbygning med nahuse.

Fåborggade, Århus.

Ålborggade/Sdr. Ringgade/Harald Jensens Plads/Ingerslevs Boulevard/Chr. Wærums Gade, Århus (1931).

Dalgas Avenue 25, Århus (1911).

Altaner som huller i facaden med åbne, sorte rækværker:

Fine proportioner og elegant kontrast mellem spinke sprosser og brede profilerede rammer.

Fine, diskrete altaner med åbne, sortmalede rækværker.

Flade plasticprofiler og sprosser inde i ruden - materialet er fremmed med ringe stoflighed og slap reliefvirkning.

Indgangsdøre skulle have pondus.

Mansardetagen blev afsluttet med et regulært sadeltag, en ubrudt flade.

Tagkviste på hanebåndsloftet spolerer helheden.

De moderniserede facadedøre har ikke de originale dørs varme stoflighed og håndværksmæssige elegance.

Aluminiumsålbenke er fremmede for stilen..

Trævinduer med sålbænke af kobber eller glaserede tegl - gode eksempler:

Det nyklassicistiske etagehus

Nyklassicismen florerede fra 1915 og frem til først i 1930'erne. Den kan ses som en reaktion på de forudgående historicistiske stilarternes tendenser til en urolig og effektfuld facadearkitektur. Man var inspireret af antikkens skønhedsideal, hvor skønheden bestod i at opnå en enkel, uforstyrret harmonisk helhed. Etagehusene skulle fremstå som helheder med orden og en aksial symmetri. Facadehøjden og tagfladens højde skulle være afstemte, og overgangen mellem de to flader blev markeret med en tydelig taggesims. De ensartede taktfaste vinduers proportioner var igen afstemt efter facadehøjden. Klassicismens formgivningsregler var velegnede til strukturering af store bygningsanlæg. Bygningens midterparti kunne være fremhævet med et lille fremspring - en risalit - ofte med en bred gavltrekan i tagetagen, og symmetrien blev understøttet af de regelmæssige sidefløje. Uden risalit blev bygningens symmetri alene angivet af de præcist placerede vinduer og døre i facaden.

Bygningernes grundplan havde en klar geometrisk form - oftest et rektangel. Ved karrebebyggelser på irregulære grundstykker undgik man sammenbygninger i skæve vinkler ved hjælp af geometriske - konkave eller konvekse - mellembygninger. Boligerne var tidssvarende, skønt indretningen var underlagt facadesymmetriens begrænsninger. Man dyrkede den forfinede og rolige helhed i facadeudtrykket: farve- og materialevalg var neddæmpet, så der kun fremkom svage kontraster. Mur-

værket kunne være glat- eller grovpudset eller i blank mur, ofte med skræbefuge, så muren fik en fladevirkning. Vindueshullerne havde ingen eller kun diskrete indramninger - i blank mur for eksempel smalle sandstensplader. Portåbninger, tit med cirkulære murstik, var placeret symmetrisk i facaden. Indgangsdøre var fremhævet diskret med spinkle portaler af sandsten, cementpudset eller blankt murværk.

Taget - et sadeltag med afvalmede gavle - var væsentligt for facadeudtrykket. Især den ubrudte tagflade havde en flot samlende virkning. Beboede tagetager havde diskrete og symmetrisk placerede tagkviste. Nyklassicismens stramme bygningskoncept og det høje ambitionsniveau kunne frembringe helstøbte velproportionerede bygninger med monumentale kvaliteter og en elegant underspillet stoflighed.

Genforeningspladsen/Hulgårdsvej, København (1925 af Einar Ambt).

Classens Have, Classensgade/Strandboulevarden/Arendalsgade/Livjærggade, København (1922-24 af Povl Baumann, Ole Falkentorp, Peter Nielsen & Carl Petersen).

Humblebækgade/ Skotterupgade/Borups Allé, København (1921).

Hornbækhus, Ågade/Skorterugade/Hornbækgade/Borups Allé, København (1920-22 af Kay Fisker).

UR 31 756

ANBEFALINGER**BYGNINGSDELE OG OVERFLADER**

Nyklassicistiske facadevægge skulle fremstå som rolige flader uden kraftige reliefvirkninger. I vindueshullet sad vinduet tæt på ydervæggen og sålbænke af zink eller kobber havde et minimalt fremspring. Vinduesfarverne, der var hvide eller lyse jordfarver, var afstemte i nuancer, som ikke stod i kontrast til facadematerialet. Det blanke murværk var opmuret med røde, gule eller flammede teglsten. De pudsede mure fremstod oftest med lyse, varme jordfarver. De sidehængte vinduer var sprosseopdelte; vinduets proportioner var en integreret del af facadeskemaet. På boligetagerne anvendtes ofte ét standardvinduesformat, hvor rudefelternes størrelser gik igen i de mindre kælder- og kvistvinduer. Det kan ikke anbefales at ændre på vinduernes sprosedeleding eller profilering. Sadeltaget var beklædt med tegl, havde et udhæng med vandret underside, eller var afsluttet med en muret taggesims. Udnyttede tagetager kunne have mansardtag. Tagkviste var lette trækonstruktioner med tag og flunker af zink, taget havde en lav trekantgavl eller en hvælvet facon. Tagrender og nedløb var af zink eller kobber. Skorstene og murede udluftningskanaler var placeret i kip og indgik i facadens symmetri. Indgangsdøren var oftest en malet rammedør. Dørhullet havde samme bredde som vindueshullerne, og dørhullet var ofte forhøjet, så det flugtede med stueetagens vindueshuller.

BYGNINGSÆNDRINGER OG TILBYGNINGER

Etagehusets raffinerede stoflighed spilles med vandskurede vægge og kontrastfarvede vinduer. Det nyklassicistiske hus er en afbalanceret helhed, hvor tilbygninger og tilføjelse af nye bygningsdele bryder konceptet. Ved tilbygning af nabo-hus er materialevalg, tag- og etagehøjder, facadens rytme og reliefvirkning vigtige parametre.

Østre Allé/Norgesgade/Falstersgade/Møensgade, Aalborg (1920).

Vesterå, Aalborg (1926 af Einar Packness).

Tegltagets stoflighed fungerer fint med facadens murværk i modsætning til eternittaget.

Ingerslevsgade 150-160, København (1927). Altanen spolerer facadeudtrykket. Nyklassicismen havde en homogen stoflighed med brug af få forskellige materialer.

Dannebrogsgade, Aalborg. Nyklassicismens arkitektur er baseret på symmetriske og enkle facader med harmoniske proportioner.

De fagedelte vinduer understreger bygningens proportioner.

Trepkasgade, Århus.

Et dårligt eksempel; plastikprofilerne er brede og skæmmende, sprosserne er indbygget i glasset og materialet er fremmed for bygningen.

Rudefeltternes formater og vinduesprofiler er godt håndværk.

Cementstøbte indgangsportaler malede à la sandsten; en naturlig patinerings bevarer stofligheden (de to eksempler til venstre) - plasticmaling gør ikke (eksemplet til højre).

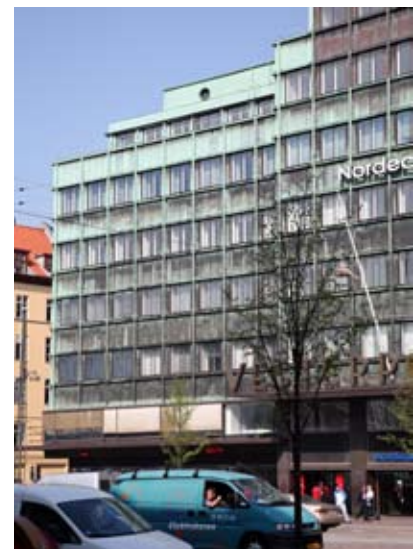

Etagehuse i international funkis

Den internationale funktionalisme fra begyndelsen af 1920'erne var en radikal bevægelse, der ville bygge boliger indrettet efter det moderne menneskes behov ved brug af en ny byggeteknologi med jernbeton og store glasflader. Det førte til en ny byggestil og begyndelsen på udviklingen af en industrialiseret byggemetode. Funktionalismen fik sit gennembrud i Danmark i kølvandet på Stockholm-udstillingen i 1930. Stilarten international funkis adopterede byggestilen helhjertet og tog del i udviklingen af en industriel byggemetode.

Med den stærke, armerede jernbeton fik byggeriet epokegørende muligheder for at skabe en arkitektur, der var uafhængig af tyngdekraften - næsten. I det traditionelle byggeri havde de statiske kræfter dikteret placeringen af murede piller, søjler og buer. Nu kunne kræfterne overføres til etagedæk og indervægge af jernbeton, og dermed friholde facaden helt for bærende elementer. Da facaden ikke var bærende, kunne den udstyres med store vindueshuller. Byggestilen skulle eksponere jernbetonens egenskaber: Altaner blev udkraget på facaden uden understøttede konsoller; halvtage ved penthouses og over indgangsdøre blev udført som tynde betonskiver; vindueshuller blev placeret i bygningshjørner eller i lange vinduesbånd uden supplerende understøtninger. Bygningerne fik flade tage af jernbetondæk og de blev ofte, som i syden, indrettet med tagterrasser.

Formsproget var inspireret af det kubistiske maleri - enkle geometriske figurer, skiver og flader sat sammen i en dynamisk komposition. Facadevæggene skulle fremstå som ensartede flader - hvidmalet jernbeton eller pudset. Vindueshullerne var som "skåret ud" af væggene og havde kun minimale sålbænke. Fagdelingen var lodret, rammer og karme var slanke profiler i træ eller stål. De åbne altaners gelændere bestod af vandrette stålror; i helheden fremstod de tynde som blyantstreger og kontrasterede bygningsklumpen. Indgangsdøre kunne være opdelt i "mondrianske" felter, f.eks. med matteret glas. Trappeopgange kunne være oplyst af store vinduesfelter, og cirkulære vinduer placeret hist og her gav bygningerne et maskinelt præg. Jernbetonkonstruktioner var oftest støbt på stedet. Stilartens versioner i udviklingen af det industrielle montagebyggeri. Der opførtes også bygninger med bærende søjler af stål, hvor facaderne blev lukket med metalplader.

Vesterport, Ved Vesterport, København
(1930-32 af Povl Baumann og Ole Falkentorp).

Facade, Odense.

KLINTEGAARDEN

Klintegaarden, Skovvejen 44-46, Århus (1935-36 af Ove Christensen).

ANBEFALINGER**BYGNINGSDELE OG OVERFLADER**

Byggestilens kubistiske mantra var enkelhed - arkitekturen var rensat for dekorationer og ornament. Det altdominerende facademateriale - jernbetonen eller de pudsede murflader - blev kun brudt af de mørke vindues- og dørhuller med de spinkle profiler - en nærmest sort-hvid grafisk enkelhed. Altanerne, der kunne være helt eller delvist indbyggede i huskroppen eller fuldt udkragede, fremhævede bygningen som et kubisk volumen.

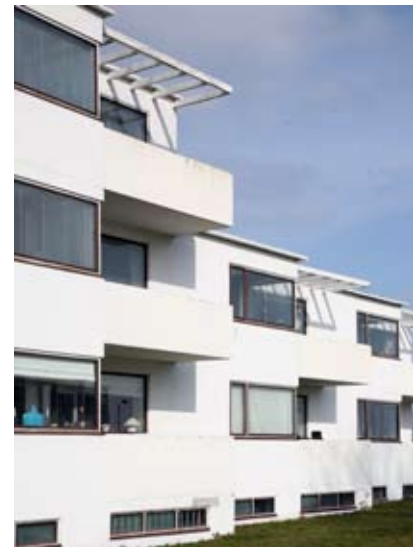
Etagehusene var rationelle bygninger med ensartede boligstørrelser, hvilket medførte et facadeskema med taktfaste vinduesplaceringer; endda symmetriske facader, men det var facadernes horisontale udtryk som dominerede, skabt af hjørnevinduer, brede vinduesåbninger og altanbrystninger med vandrette stålør. Det vandrette kunne få et modspil i trappeopgangenes lodrette lysspalter eller lodrette skiltninger med løse metalbogstaver på facaden. Det er afgørende for det arkitektoniske udtryk at husets volumen fremstår med en geometrisk præcision og en stoflig enkelhed. Detaljer som vindues- og dørprofiler, altanrækværker, halvtage osv. fremstod med en matchende slank konstruktiv elegance. Lukning af åbne altaner med glaspartier er problematisk i forhold til facadens kubistiske udtryk. Såløb, udført i zink eller beton, havde et minimalt udhæng. Overgangen mellem tag og facade kunne være markeret med en mindre stjernkant, men aldrig med et tagudhæng. Der var ikke tagrender på facaden, og tagnedløb var indbygget i konstruktionen. Synlige tagrender og tagnedløb kan ikke anbefales.

BYGNINGSÆNDRINGER OG TILBYGNINGER

Brede dør- og vinduesprofiler, tagudhæng, pladebeklædninger på altaner og facade-felter slører og spolerer den kubistiske arkitekturs enkelhed. Det er muligt at bygge til hustypen, når stoflighed, facaderytme, proportioner og især stilartens enkelhed respekteres.

Klintegaarden, Skovvejen 44-46, Århus
(1935-36 af Ove Christensen).

Bella Vista, Strandvejen, Klampenborg
(1934 af Arne Jacobsen).

Brotorvet, Nørresundby
(1935 af Charles Jensen).

H.C. Ørsteds Vej 54, Frederiksberg
(1939 af Edvard Thomsen).

Facade, Valøse.

Schleppegrellsgade, Århus (1933).

Den gennemførte kobberbeklædte facade fremstår ensartet med en stofflig helhedsvirkning. De slanke vinduesprofiler giver facaden et raffineret udtryk.

Facadens kubistiske udtryk med både udkragede altaner og indbyggede altaner understøttes af de ensartede overflader og den enkle detaljering.

Tykke altangelændere spolerer facadens raffinerede udtryk. Altandøre med fyldninger og brede rammer forsimples facaden. Lodrette balustre er fremmede for funkisstilen.

Et godt eksempel på et nyt vindue med smalle rammer - udført i aluminium.

Et originalt stålvindue med smalle rammer.

Altaner, der lukkes med glas og profiler, svækker det kubistiske udtryk.

Etagehuse i national funkis

Funktionalismen var en international bevægelse fra begyndelsen af 1920'erne, der søgte at udnytte den nye teknologi med jernbeton og store glasflader til at bygge boliger, som var tilpasset det moderne menneskes behov. Det førte til en ny byggestil med et kubistisk udtryk og til facader med en markant vandret orientering. Hidtil havde de traditionelle facader med deres bærende, synlige murpiller haft en lodret orientering. Nu kunne jernbetonens armerede netværk flytte de statiske kræfter fra facaderne til etagedækkene og indervæggene, og de ikke-bærende facader kunne frit udstyres med vandrette glasbånd. De vandret betonede facader blev synonyme med moderne byggeri.

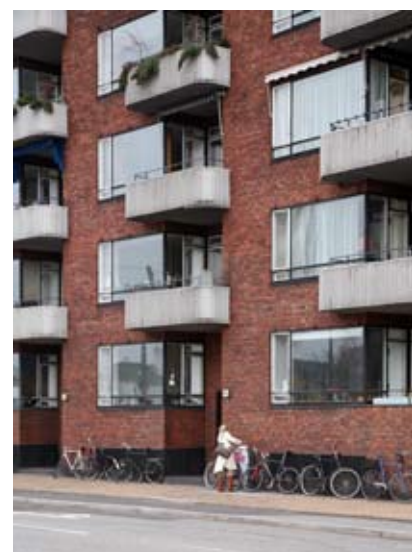
Den nationale funkis, en byggestil der opstod og ophørte med 1930'erne, tilpassede den internationale funktionalismes byggestil til danske byggematerialer og -traditioner. Det traditionelle murede danske etagehus med teglhængt sadeltag blev udstyret med stilartens ikon, hjørnevinduer, og de øvrige vinduer fik et vandret format, murværket kunne også tilføjes indmurede vandrette striber af teglsten. Altanerne skulle enten fremhæve det kubistiske i bygningskroppene, når de med lukkede brystninger hang som små "terninger" enten udkragede på facaden eller delvist indbyggede i facaden. Eller de lette "svævende" altaner med smalle jernbetonaltandæk og åbne gelændere med vandrette stålrør skulle fremkalde en eftertragtet spændingsfyldt kontrast på den

tunge bygningskrop. Vinduerne, især hjørnevinduerne, skulle af samme grund have så spinkle lodrette karme og rammer som muligt. Én variant af den nationale funkis omformede den danske teglstensarkitektur til originale kubistiske hustyper; huse havde fladt tag - ofte med et let penthouse - og bygningskroppene fremstod som præcise geometriske figurer med en klassisk muret stoflighed.

Flere af funkishusene bidrog også til udviklingen af den danske boligstandard; for eksempel som fritliggende stokbebyggelser orienteret efter udsigt og sol eller med nye lejlighedstyper, der prioriterede stort lysindfald og altaner til lejlighedens opholdsrum. Funkishusene blev formet som kompositoriske helheder; der var ikke nødvendigvis facadesymmetri, men en balance mellem facadens effekter - vandrette vinduesbånd, lodrette karnapper, massive og lette altaner. Skiltning på facaden med metalbogstaver i en let og moderne typografi indgik også i helheden.

Blidah Park, Strandvejen, Hellerup (1934-35 af Kooperative Arkitekter).

Vestersøhus, Vester Søgade/Gyldenløvesgade, København (1935-38 af Kay Fisker & C.F. Møller).

Vodroffsvej 2-4, Frederiksberg (1928-29 af Kay Fisker & C.F. Møller)

ANBEFALINGER**BYGNINGSDELE OG OVERFLADER**

Facaderne var opført i murværk, blankt eller pudset i en grov struktur. Murene skulle fremstå som ensartede flader uden udsmykninger, men de kunne være opmuret med vandrette lag af forskellige farver teglsten og/eller pudslag. De uindrammede vindueshuller havde minimale sålbænke. Vinduerne havde en lodret fagdeling - hvor de spinkle sprosser i stål eller træ var en væsentlig detalje for stilarten. Facaden kunne også have nogle cirkulære vinduer, for eksempel ved trappeopgange. Indgangsdørene havde rektangulære glasfelter, og indgangspartiet var ofte fremhævet med en kubistisk indramning. Karnapper og altaner skulle i særlig grad eksponere det kubistiske udtryk. De var udformet som præcise geometriske figurer, terninger og cylindere, med flade, bærende jernbetondæk og tilsvarende flade karnaptage. Synlige forstærkende reparationer af altaner og karnapper slører den konstruktive enkelhed. Sadeltaget, ofte 45 graders tegltag, havde vandret udhæng, og tagrenderne kunne have et rektangulært tværsnit. Eventuelle tagkviste var udformet som lodrette forhøjelser af facadens karnapper. Penthouses havde en let pladebeklædning, af f.eks. kobber, som en kontrast til hovedbygningens tyngde. Huse med fladt tag havde skjulte indbyggede tagnedløb. Tilføjelse af synlige tagrender og -nedløb spolerer den kubistiske enkelthed.

BYGNINGSÆNDRINGER OG TILBYGNINGER

Funkishusenes raffinerede kubistiske udtryk er afhængig af præcise bygningsdetaljer og stringente stofflige overflader. Vand-skurede vægge, pladebeklædninger, brede vinduesprofiler, sløjfede altaner svækker arkitekturen. Lukning af altaner med glasfacader kan være problematiske for det kubistiske udtryk. Funkishuse i karreer kan tilbygges, når etage- og taghøjder afstemmes, og facaderytmen, dvs. proportioner på vinduer, karnapper og altaner, og facadens stofflighed respekteres.

Ndr. Fasanvej 78-82, Frederiksberg (1932 af Hans Dahlerup Berthelsen).

Vesterbro 1-15, Aalborg (1938-39 af Kooperative Arkitekter).

Vesterbro 32, Aalborg (1932-34 af Carlo Odgård).

Vesterbro 82-88, Aalborg (1932-34 af Carlo Odgård).

Rosenørns Allé/Kleinsgade/Åboulevard, København (1933 af Kay Fisker & C.F. Møller).

Vesterbro, Aalborg (af Carlo Odgård).

Altanernes indfarvede pudslader har en god samklang med murværkets stofflighed.

De stofflige kvaliteter forsvinder, når altanernes indfarvede pudslader malerbehandles, eller når altaner indpakkes i profilerede stål-plader:

Det ændrede tagedløb spolerer facadens vandrette udtryk.

De elegante udkragede vinduer er udført uden understøtning i hjørnet.

Vinduetts ufikse plasticprofiler spolerer facadens oprindelige elegance.

Tofarvede vinduesrammer "slanker" vinduetts udtryk.

Hobrovej, Randers.

Præcise, nærmest minimalistiske detaljer optimerer det kubistiske udtryk.

Synlige forstærkende reparationer svækker helheden.

Overgangen mellem penthouse og facademurværk fremstår skarp.

Tagedløb føres ind i muren.

Etagehuset i den funktionelle tradition

Fra slutningen af 1930'erne og tre årtier frem dominerede denne stilart det danske etagebyggeri. Stilarten havde et nationalt afsæt; moderne udenlandske strømninger skulle oversættes til dansk byggeskik med brug af danske byggematerialer. Man adopterede funktionalismens ideer om moderne boliger med altaner, spisekøkkener og solorienterede opholdsrum. Men selve bygningskroppen tog udgangspunkt i det kendte enkle murede etagehus med sadeltag. Formsproget var ordentligt, rytmisk og funktionelt begrundet - rensat for historiske referencer. Det nye facadeelement altan/karnap gav bygningsfladerne en moderne struktur ofte med en lodret orientering. Præcise geometriske former og et enkelt rustikt materialevalg med få kontraster var fællesnævneren for stilartens huse.

Udtrykket spændte fra det skulpturelle til det diskrete, næsten anonyme. Inden den ambitiøse stilart fik udviklet sit unikke udtryk, sås i de tidligste huse tydelige træk fra nyklassicismen med dens symmetriske vinduesplaceringer i facaden, og fra funkis med hjørnevinduer og kubistiske altaner. Ved rødstensbygningen med 45 graders afvalmet tegltag og det markante udhæng fik den store ubrudte tagflade en nærmest monumental karakter. En anden variant, gulstensbygninger med eternitskifer tag og et minimalt tagudhæng kunne fremstå som præcise kubistiske figurer.

De tidligste huse var ofte opført i bymæssige lukkede karreer; mens efterkrigstidens huse i parklignende omgivelser blev skelsættende i dansk boligbyggeri. De håndværksopførte bygninger kunne placeres i kuperet terræn og orienteres efter solforhold. For eksempel i parallelforskudte formationer. Udearealer blev indrettet med beplantninger, plæner, legepladser og tørrestaver - friholdt fra biltrafik - ofte anlæg med fine landskabelige kvaliteter.

Hustypen blev raffineret med nye tiltag: Med et halvt eller helt etagespring på tværs i huset kunne man i indgangssiden gå direkte ind i kælderetagen med cykler og lign., og mod havesiden fik stuelejlighederne kontakt med terrænet. Opgange blev placeret midt inde i bygningen forsynet med ovenlys, hvilket gav større facadeareal til lejlighederne. Halvtaget over opgangsdørene, en betonskive, der ikke forstyrrede helheden, blev erstattet af indskårne indgangspartier.

Stilartens danske håndværksmæssige udtryk blev fastholdt, uagtet at præfabrikerede bygningsdele som altaner og trappeløb sneg sig ind i byggeprocessen, og at nye lette tagpapbeklædte tagkonstruktioner afløste sadeltagene.

Godthåbsvej 85-115, Frederiksberg (1954 af Sigurd Tanggaard & Jens Busk).

Provstejorden/Hobrovej, Aalborg (1954).

Kridthøj Vænge, Højbjerg (1964)

ANBEFALINGER**BYGNINGSDELE OG OVERFLADER**

Teglstenen, det blanke murværk, var stilartens vigtigste udtryk. Facadernes stofflighed og struktur kunne varieres gennem valget af stentyper - glatte eller blødstrøgne - og fugetyper - tilbageiggende eller fyldte skræbefuger. Den klare røde sten kontrasteret af vinduerne og tagspærenes hvidmalede træværk var et populært tema. Det samme var den gule sten og det grå eternitskifer tag. Altan/karnapelementerne gav facaden rytme; de lyse pudsede overflader og de store vinduespartier gav også murværkets tyngde et modspil, eller en altan/karnap med skæve vinkler fremhævede hovedbygningens vinkelrette enkelhed. Sadeltaget med 45 graders taghældning var beklædt med tegl og altid med udhæng, enten med synlige taktfaste spær eller et udhæng afsluttet med undersiden af et betondæk. Tæge med lavere hældning var ofte beklædt med eternitskifer og til tider bølgeeternit; udhænget kunne være fraværende eller markant med synlige spær. Udluftningskanaler, der var samlet i strategisk placerede større enheder, gav tagfladen en flot, rolig karakter. Vinduerne havde hvide trærammer; de tidligste typer med en lodret opdeling og sidehængte fag. Indgangsdørene var af træ med store glasfelter. De gennemarbejdede håndværksmæssige detaljer og det moderate materialevalg var stilens kendetegn. At indkapsle tagudhæng eller ombygge altaner/karnapper med cementbaserede byggeplader eller metalplader strider mod typens fundering i enkel dansk byggeskik.

BYGNINGSÆNDRINGER OG TILBYGNINGER

Hustypens uisolerede gavlmure og tagmaterialernes begrænsede levetid har krævet renoveringer; hvor typens præcise former og klare stofflige helhed bør respekteres. Ændringer i form af knopskydning med nye bygningsdele er uforenelige med bygningernes helstøbte karakter. Tilbygning i større skala er mulig, når det sker ved en idemæssig fortsættelse af bygningsanlæggets formelle struktur, og når materialevalget respekteres.

Aalborg, Provstvejorden (1954).

Facade, Århus.

Aalborg.

Aalborg.

Højbjerg.

Massive gavlmurer kræver efterisolering. Gavl-mur skalmuret med samme stentype som den oprindelige.

Skansevej/Toftevej, Nørresundby (1956).

Yrsavej/Møllemarksvej/Højstrupvej, Odense (1954 af A. & E. Eriksen).

Rusik håndværksdetalje.

Murværk med røde fuger fremhæver kontrasten til brystningernes hvide puds/cement.

Synlige spærender og udhængsbrædder, blankt murværk, malerbehandlet cementbrystning og hvidmalet stålrækværk er eksempler på stilartens glæde ved håndværk, enkelhed og rustik stoflighed.

Aluminiumsprofiler og byggeplader med pålimet sten-granulat - en fremmed stoflighed.

Aalborg.

Ny gavle med profilerede metalplader og lignende skæmmer facadeudtrykket totalt.

Halvtag i akryl og døre med aluminiumsrammer og -fyldninger er fremmede for stilarten.

Gode eksempler på originale døre i træ.

Det modernistiske etagehus

I 1950'erne blev den ventede og epokegørende industrialisering af byggeriet til virkelighed. Højhusene blev modernismens ambitiøse flagskibe - billedet på "den fagre nye verdens muligheder". Etagehusene blev bygget med bærende skeletter af stål og jernbeton; bygningsdele som etagedæk, facader, indervægge, trapper, altaner og tagelementer blev seriefremstillet på fabrik og siden monteret som samlesæt på byggepladsen. Med den korte produktionstid pr. opført boligenhed kunne efterkrigstidens boligmangel afhjælpes effektivt. De modernistiske etagehuse var en krævende stilart; i den lille skala skulle de præfabrikerede bygningsdele sammenstilles til sunde og rummelige boliger, og i den store skala skulle elementerne give de store bygningsvolumener et karakterfuldt udtryk.

Punkthusene, der havde en tilnærmelsesvis kvadratisk grundplan med adgang til boligerne fra en centralt placeret trappe/elevatorkerne, kunne fremstå som skulpturelle monolitter i det åbne landskab eller som monumentale pejlemærker i bymæssige områder. Ved de skiveformede højhuse med aflange rektangulære grundplaner var facaderne store strukturerede flader. Bygningernes solfacade - med opholdsrummene - kunne fremstå som en raffineret komposition af transparente glasspartier, tredimensionelle altaner og lukkede facadepartier.

Adgangsfacaden havde som regel et mere enkelt udtryk; foregik adgangen til lejlighederne via altangang, fik facaden et tydeligt horisontalt præg. De skiveformede højhuses boligetager hvilede ofte på en lidt tilbagetrukket baselignende stueetage, der sammen med højhusets forenklede gavle og tagkonstruktionens slanke konturer indrammede facaden. Det var vigtigt for den modernistiske arkitektur, at højhusene fremstod som helheder - med en konstruktiv klarhed; de skulle være både robuste og elegante. De store facaders arkitektoniske kvalitet var afhængig af facadeelementernes udformning. Elementerne blev omhyggeligt bearbejdet, så de fremstod med elegante proportioner og en raffineret maskinel stofflighed. For stoffligheden var det afgørende, at betonelementerne patinerede smukt. I 1970'erne blev det industrielle byggesystem videreudviklet, så det kunne honorere kravet om mere varierede og komplekse bygningskroppe og lejlighedstyper; for eksempel det terrasserede etagehus.

Odense.

Bellahøj, Brønshøj, (1956 af Mogens Irming & Tage Nielsen).

Jens Juels Vej, Odense (1954-55).

Vestervang, Århus (1967-71, 1984-86 af Friis & Moltke)

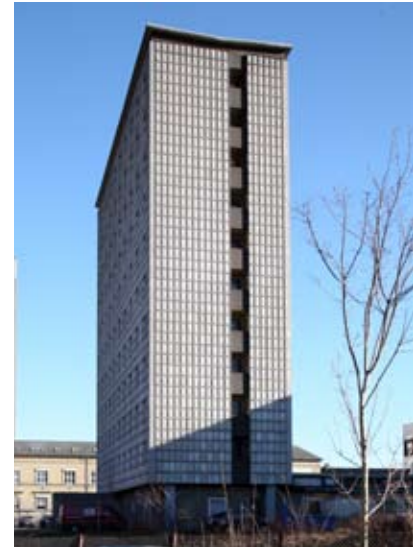
ANBEFALINGER

BYGNINGSDELE OG OVERFLADER

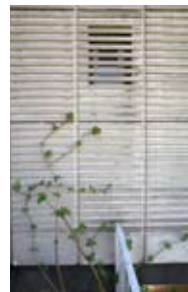
Det modernistiske hus er en konstruktion, opbygget som et samlesæt af ganske få forskellige elementer, der i sin helhed skal fremstå som et enkelt og elegant volumen. De enkelte elementers proportioner, stoflighed og måden de er sammensat på, er afgørende for helhedsudtrykket. Det vil sige, at selv mindre ændringer af facadekomponenterne kan have stor effekt. Facaderne kan have en tredimensionel reliefvirkning via vekselvirkningen mellem åbne altaner og lukkede facadepartier, ligesom der kan være et spil mellem transparente flader - og massive flader. Lukker man eksisterende altaner med glasindramninger, ændrer det bygningens tredimensionelle udtryk. Facadematerialernes stoflighed - matte, blanke, ru eller glatte - deres reaktioner i forskelligt vejr, og især deres patinerung er afgørende for husets samlede udtryk. Betonelementer i en god kvalitet, med ru eller glattede overflader, har et stort register i det stoflige udtryk i modsætning til malerbehandlede betonoverflader. Metaller som kobber, zink og cortenstål kan bearbejdes, så de opnår en rustik stoflighed. Aluminium, rustfrit stål og glas har en glat og blank stoflighed. I de tidlige modernistiske huse fik facaderne et raffineret udtryk skabt af de stoflige kontraster mellem beton og glas. De modernistiske vinduer og døre har enkle detaljer og ofte store glasfelter; formaterne indgår i den store facades modulering. Tagkonstruktionen er vigtig for bygningernes silhouetvirkning, der skal være præcis og elegant. For eksempel med slanke udkragede sternkanter eller med enkle kubistiske penthouse-bygninger. Nøgne tekniske installationer - ventilationsanlæg og antenner på tagfladen skæmmer arkitekturen.

BYGNINGSÆNDRINGER OG TILBYGNINGER

Stilartens arkitektoniske styrke er en struktureret helhed med elegance i proportionerne. Ved bygningsændringer bør facadernes stoflighed og proportioner samt volumenernes elegance respekteres. Supergrafiske udsmykninger af facader, postmodernistiske farvesætninger, udkragede karnapper og lignende "underholdende" indslag spolerer den arkitektoniske enkelthed og helhed.

Aalborg.

Jens Juels vej, Odense (1954-55).

Vestervang, Århus (1967-71, 1984-86 af Friis & Moltke).

Facadeudsnit; farvesætningen af indgangsdørene er en del af facadekompositionens mon-drianske mønster, som fremhæver bygningens konstruktive udtryk, Vestervang, Århus (1967-71, 1984-86 af Friis & Moltke).

Supergrafikken på gavlen ignorerer bygningens arkitektoniske udtryk.

Renoveret altan i beton.

Altan og betonelementer i fuld patina.

Ny altan, facadeudtrykket er bevaret.

Penthouses tegner silhouetten, flot eller rodet.

Altanerne er lukkede med glas og turkisfarvede sprosser. Facadeudtrykket er ændret.

Facaden er renoveret med malede altaner og udkragede altaner beklædt med rustfrit stål - facadeens helhed og dens stoflighed er spoleret.

Betonflader in natura med fin stoflighed.

Eksempel på renovering med skifer og pigsten - og beton.

Type-etagehuset

Type-etagehuset var et standardiseret byggesystem, der fik stor udbredelse i 1960'erne. Den rationelle byggeproces, der både sparede tid og reducerede behovet for faglært arbejdskraft, var den industrielle måde at efterkomme tidens store behov for boliger. Elementfabrikkerne producerede bærende betonskillevægge og etagedækelementer, som entreprenøren ved hjælp af byggepladskraner kunne stable op i to, tre og fireetages skeletkonstruktioner, der efterfølgende skulle beklædes med ydervægge og tag. Systemet havde nogle økonomiske bindinger; de optimerede betonelementer, der var udviklet, så man fik størst mulig bæreevne i forhold til forbruget af beton og armering, var styrende for dimensioneringen af type-etagehusets husdybder, etagehøjder og dermed også for lejlighedsindretningen. Endelig krævede byggepladsens skinnekørende kraner en jævn og rummelig grund. Det førte til typens karakteristiske betegnelse: "Kransporsbyggeri".

Type-etagehuset fokuserede på økonomiske og solide boliger; ofte rummelige 3- og 4-værelseslejligheder med adgang fra en intern trappeopgang; køkken og børneværelse(r) mod gadesiden, soveværelse, opholdsstue og indbygget altan mod havesiden, eller 1- og 2-værelseslejligheder med adgang fra altangang. Typens arkitektoniske udtryk var i høj grad overladt til facadernes udformning: Lukkede flader mod gadesiden og åbne mod havesiden. Facaderne kunne beklædes med beton-

elementer, lette partier med træ og/eller diverse byggeplader, eller de kunne skalmares. Tagformen var sadeltage – uudnyttede - med udhæng eller flade tage uden. De tidligste udgaver af typen havde ofte et regulært arkitektonisk udtryk med en knap økonomisk bygningsform, vandrette, modulære facader og et nøgternt materialevalg. Generelt var hustypens arkitektoniske ambitioner svingende.

De fineste eksempler er opnået gennem omhu og stringens i materialevalg og vinduesproportioner samt detaljeringen af tagudhæng og altaner. Enkelhed og robust stoflighed er nøgleordene. Med den fortsatte udvikling af byggesystemets fleksibilitet forsvandt hustypens synlige karakteristika. Flexibiliteten gav større arkitektonisk frihed til en udformning af facader, altaner mv., der ikke umiddelbart afslørede det bærende byggesystem bagved.

Lupinvej, Silkeborg (1967-68) .

Blegdalsparken, Aalborg (1970-71).

Blegdalsparken, Aalborg (1970-71).

Lupinvej, Silkeborg (1967-68)

ANBEFALINGER**BYGNINGSDELE OG OVERFLADER**

Den fuldt industrialiserede udgave havde et fladt tag med tagpap og ydervægge af betonelementer, som kunne være glatte, ru in natura eller farvede via tilsætningsstoffer i cementen. Eller facadeelementer kunne i overfladen være tilsat diverse stentyper som norske granitskærver eller dansk strandral. I den halvindustrialiserede variant kunne gavle og facadernes brystninger være skalmurede med teglsten på stedet. Vinduerne - der ikke var sprosseopdelte - med tilhørende sidepartier var præfabrikerede elementer. Sidepartierne kunne være beklædt med profilerede brædder, lette cementbaserede bygningsplader m.v. Endelig kunne hele facaden være skalmuret på stedet. Tagkonstruktionen blev ofte udført som et 15-graders sadeltag beklædt med bølgeeternit og med afvalmede gavle eller træbeklædte gavltrekanter. Døre til opgange havde rammer af træ og store glaspartier. Tagrender og nedløb var synlige på facaden ved huse med sadeltag.

BYGNINGSÆNDRINGER OG TILBYGNINGER

Adskillige bygninger har haft behov for facaderenovering, når den nye teknologi med betonelementer og lette pladebeklædte elementer gav problemer med patinerings og holdbarhed, og/eller af hensyn til varmeisolering. Renoveringen kræver en revurdering af den arkitektoniske helhed - med alle bygningens elementer, farvevalg, stoflighed og ikke mindst proportionerne mellem tagflade og ny facade. Hustypens arkitektoniske styrke ligger i det nøgterne konstruktive system og det enkle materialevalg. At tilbygge type-etagehuset med små indgangsbygninger eller dekorere facaderne med supergrafik spolerer typens arkitektoniske enkelhed.

Kantorparken, Risskov (1972).

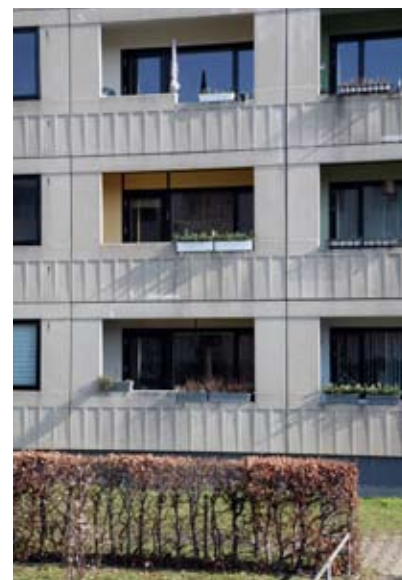
Risskov.

Enggårdsgade 48-60, Aalborg (1966).

Vejle.

Vanløse.

Strubjerg, Nørresundby (1967-73).

Nye tilbyggede indgangspartier forstyrrer det enkle arkitektoniske udtryk.

Facaderne er efterisolerede og beklædt med profilerede stålplader - kulissearkitektur.

Et stringent elementbyggeri, hvor betonelementerne har fået patina. En malerbehandling af træværket vil optimere facadeudtrykket.

Den oprindelige facade er bevaret; betonfladerne giver bygningen en rustik stoflighed. De åbne altaner vitaliserer facaden.

Indgangspartierne er inde i bygningskroppen. Formsproget er enkelt - en del af en helhed.

Facaden er totalrenoveret, og altanerne er lukkede med glasruder.

Facaderenoveringen er tilpasset det oprindelige udtryk.

Tæt-lav-bevægelsens huse

Tæt-lav-bevægelsen fra 1970'erne fokuserede på beboernes trivsel; det sociale fællesskab skulle fremmes ved at organisere boligerne i tætte, overskuelige grupper, og husenes få etager skulle garantere en nem adgang til terrænet. Man var betaget af den overskuelighed og nærhed, som kunne opleves i små bysamfund. Det blev selve bebyggelsesstrukturen, som kendetegnede tæt-lav bevægelsen; boligenklaver forbundet af et netværk af bilfri stræder og små pladser, der inviterede til ophold og leg. Bebyggelsernes skala - gadebredder, huslængder og etagehøjder - svarede til skalaen i mindre købstæder. Danske og svenske landsbyer, engelske havebyer med huse i cottagestil, provinsbyernes håndværkeropførte borgerhuse, sydeuropæiske selvgroede middelalderbyer var inspirationskilder - også i arkitektonisk henseende. Tæt-lav-husene fik dermed ofte et eklektisk, postmoderne udtryk.

Én variant af tæt-lav bebyggelserne tilstræbte bevidst en vis spontanitet i udtrykket med markante skalaspring i etagehøjderne, knækkede facadeforløb og en mangfoldighed i materiale- og farvevalg. Der kunne også optræde nostalgiske bygningsdetaljer i byggeriet, såsom småsprossede vinduer, murede gesimser, hvidmalede stakitter, huse med træbeklædte treppeetager. Husene kunne som facadeeffekter have felter beklædt med byggeplader, eternit eller zink opsat diagonalt eller i harlekinmønstre. I den moderne

tæt-lav variant kunne bebyggelserne fremstå som geometriske kompositioner, f.eks. med bygninger sat sammen i halvcirkler eller i parallelforskudte formationer styret efter sol og udsigt.

Bygningsudtrykket var enkelt og med en konsekvent stofflig ensartethed. En populær variant var bebyggelser opført i en nøgtern teglstensarkitektur med teglhængte sadeltage og blankt murværk. Den gedigne stofflighed og mådeholdet i proportioner og bygningsdetaljer var tydeligt forankret i den danske byggetradition. Tæt-lav-bebyggelserne er karakteristiske med deres livlige gaderum og gårdrum, som blev indrettet med nærlegepladser til de yngste, bebygget med udhuse og cykelskure og apteret med udvendige adgangstrapper og -reposer. Det var en vigtig del af trivselsfilosofien at synliggøre det sociale liv i bebyggelsen. Fælleshuse med vaskeri, køkken og opholdslokaler fik ofte en markant central placering i bebyggelsen.

Blangstedgård, Odense (1987-88).

Sandbakken, Lerbakken, Højbjerg (1989-90 af C.F. Møllers Tegnestue)

ANBEFALINGER

BYGNINGSDELE OG OVERFLADER

Bebyggelserne er oftest opført over en kort årrække efter et fælles koncept, hvor de enkelte bygninger er dele af en arkitektonisk helhed. Koncepterne angiver retningslinjerne for det arkitektoniske udtryk. Den "spontane" bebyggelse har f.eks. skæve bygningsvinkler, en broget farvesammensætning, forskellige vinduesformater og -typer, varierende etagehøjder - men der er tale om en nøje kalkuleret helhed, der skal skabe en bestemt fysisk udtryk, som f.eks. minder om et "charmerende" landsbymiljø. De homogene bebyggelser har et mere åbenlyst koncept; der anvendes for eksempel en bestemt teglsten til facade og tag, fastlagte taghældninger og standarddetaljer ved tagudhæng, ensartede materialer til udhuse, udvendige trapper osv., som indgår i en afstemt helhed med fine stofflige kvaliteter. Koncepterne kan også udstrække sig til at bestemme terrassebelægninger og beplantningen af terrænet. Ved udskiftning af problematiske facadematerialer med mangler eller uhensigtsmæssig patinerings er det vigtigt at indleve sig i bebyggelsens koncept - er det rustikt med afdæmpede naturfarver eller kulørt med postmodernistiske indslag, eller har det et forenklet minimalistisk udtryk?

BYGNINGSÆNDRINGER OG TILBYGNINGER

Bebyggelserne kan være anlagt efter stramme geometriske principper, f.eks. med kvadratiske gårdrum eller med præcist udmålte parallelforskydninger af de enkelte huse. Eller bebyggelsen kan være formet som "tilfældigt" krogede landsbygader. Det kræver faglig kompetence at vurdere, om konceptet i bebyggelsesplanerne kan videreudvikles med tilbygninger. Ved bebyggelser med et stramt formmæssigt koncept vil bygningsændringer oftest spolere helheden. De "spontane" bebyggelser er i princippet mere fleksible, når det gælder bygningsændringer.

Blangstedgård, Odense (1987-88).

Fortunaparken, Hobro (1985-88).

Sandbakken, Højbjerg (1989-90 af C.F. Møllers Tegnestue).

Skåde Skovvej, Højbjerg (1999-2000).

Emiliedalen, Højbjerg (1992).

Blangstedgård, Odense (1987-88).

Fortunaparken, Hobro (1985-88).

Aalborg.

Fem Fingre/Fagbo, Ladefogedvej 2-84, Skejby (1993, 2000 af Tegnestuen Vandkunsten) Vellykkede eksempler på anvendelse af byggeplader som facademateriale. Detaljerne er elegante og gennemarbejdede. Eternitpladerne har her fået en smuk patinerung.

Patinerung. Cementtagstenene afbleges, eternitsternen bliver gråsort, plasticnedløbsrøret bliver blankt.

Bebyggelse opført i en moderne minimalistisk stil.

Patinerung. Bølgeeternitten er modtagelig for alger og snavs. Facadens betonelementer er "shinet up" med maling.

Fem Fingre/Fagbo, Ladefogedvej 2-84, Skejby (1993, 2000 af Tegnestuen Vandkunsten) Tag- og facadebeklædning er udført med lakerede, profilerede stålplader.

Blangstedgård, Odense (1987-88).

LISTE OVER BYGNINGSUDTRYK

A

Afvalmet: Se tag.

Altan: Oprindelig betegnelse for en åben udbygning på et hus i højde med en af etagerne og omgivet af et rækværk, et brystværn eller en balustrade. I dag betegnes et friluftsrum under tag, ligeledes i højde med husets etager, også altan.

Arkitrav: Hovedbjælken i en gesims, som hviler på søjlernes kapitæler i antikke bygninger.

Art déco (egl. fr. Art décoratif, ”dekorativ kunst”): International dekorativ stilretning (ca. 1920-1940) inden for brugskunst og arkitektur, der vægtede det stramt stiliserede og klassiske, men samtidig meget dekorerede udtryk. Meget lidt udbredt i Danmark. Danske eksempler: Stærkekassen ved Det kgl. Teater, Kgs. Nytorv.

Art nouveau (fr. ”ny kunst”), Jugend (ty. ”ungdom”) eller Modern Style: International dekorativ stilretning (ca. 1890-1920) inden for brugskunst og arkitektur, der vægtede det personlige og stærkt organiske udtryk; ofte ved imitation af planters slyngede og opadstræbende vækstmønstre. Den danske udgave af stilen bliver ofte kaldt skønvirke. Danske eksempler: Vibensgaard, Østerbrogade 158-160 og Glacisgaarden, Østbanegade 11, København.

Atlant: Hel mandsfigur, der indgår som bærende led i en bygningskonstruktion. En karyatide er en tilsvarende bærende kvindelig figur.

Attika: En lav mur over hovedgesimsen på en bygning, evt. med partier med balustre. Dens formål er at skjule taget. Den kan bære indskrifter, skulpturer eller ornamentik. Ses især i rokoko og nyklassicisme.

B

Balkon: En uoverdækket udbygning af en etage. Den bæres af kragsten, piller, søjler eller evt. af bjælker fra husets bærende konstruktion forlænget ud under den. I nyere byggeri er armeret beton el-

ler jerndragere undertiden anvendt som bærende led. En balkon har en brystning af murværk eller af tilhuggede sten, en balustrade eller et gelænder, evt. af smedjern.

Baluster: Forekommer i trappegelændere, balustrader og lign. Balustret er det enkelte lodrette led i afskærmningen. Kan være udført af forskellige materialer, f.eks. jern, sten eller træ. Det kan være sammensat af flere profilled og være belagt med profilringe. Findes med cirkulært, ovalt og kantet tværsnit. Kan også være udstyret med udskårne eller udhuggede prydelser.

Balustrade: En brystning med balustre.

Barok: Stilart, der opstod i Italien i tiden omkring 1600. I Danmark var stilen udbredt fra ca. 1660-1760. Barokstilen er kendetegnet ved dramatiske lys/skyggeeffekter i facaderne, skulpturel bearbejdning af murmasserne og monumentalitet i helheden. Ofte har bygningerne tunge, skulpturelle mansardtage, og borgerhusene har gavlkviste og er malede i kraftige farver. Der anvendes også ofte risalitter og forkrøppede gesimser. Danske eksempler: Gråbrødretorv 1-7 i København og Stengade 64 i Helsingør.

Base eller basis: Fodstykke på søjle eller sokkelparti på mur.

Bedre Byggeskik: Dansk landsdækkende bevægelse (1915-1965), som havde til formål at højne bygningskulturen på et nyklassicistisk grundlag. Bevægelsen, der tilbød tegnehjælp til private bygherrer, havde stor indflydelse på byggeskikken, især i årene ca. 1915-1940.

Beton: Hærdnet blanding af cement, tilslagsmaterialer, evt. flyveaske, og vand. Tilslagsmaterialerne er sand, grus og sten. Beton, der i dag i udstrakt grad benyttes til bærende konstruktioner, er, når blanding og støbning er rigtigt udført, et holdbart og stærkt byggemateriale. Armeret beton eller jernbeton, som beton med indlagt armering kaldes, dukkede frem i midten af 1800-årene.

Bindingsværk: Bygning, hvis bærende og sammenholdende konstruktion består af lodrette og vandrette tømmerstykker evt. suppleret med skråstillede stykker.

Blankmur: Teglstensmur uden overfladebehandling bortset fra fugning.

Blænding: Flad murniche. Kan være anvendt alene i dekorativt øjemed eller for at spare på bygningssten – i sådant tilfælde kaldes den en spareniche.

Blødstrøgen: Se tegl.

Bossage: Murværk, hvis rustiktilhugne kvadre har flader, der springer længere frem end kvaderens kant. Betegner også samme effekt udført i puds, hvilket ofte ses i historicismen.

Bryn: Vandret eller buet profilvulst over dør eller vindue. Også murbryn.

Brystning: Betegnelse dels for en lav mur omkring en altan etc., dels for arealet fra et vindues underkant og til gulvet. Den lave mur kaldes også undertiden brystværn.

Bue: Afdækning over åbning eller blænding, der kan være båret af piller, søjler eller murvanger. Man taler om buens ben, som støtter på den øverste del af det bærende element, vederlaget eller vederlagsstenene. Buebenenes nederste del kaldes buefod, trykleje eller tryklejesten. I buens toppunkt kan være indsat en lidt fremhævet, evt. specielt udformet sten kaldet slutsten. Afstanden mellem buens bærende elementer målt under vederlaget kaldes dens spændvidde. Der findes forskellige buetyper, eksempelvis spidsbue, skulderbue, fladrundbue eller kurvehanksbue, hesteskobue, kølbue, som i en lidt mere fladtrykt udgave benævnes æselrygbue.

Buestik: Bærende murværk i form af en bue over en muråbning af særligt formede sten eller af højkantstillede mursten.

Bygningskrop: Selve bygningens volumen og generelle skikkelse.

C

Cortenstål: En type rustfrit stål, som man intentionelt får til at ruste. Cortenstål, der bl.a. kan anvendes på bygningsfacader, indeholder 1,2 procent krom plus lidt kobber, fosfor og nikkel. Der danner sig hurtigt et rustlag, men den fortsatte rustdannelse går fire til otte gange langsommere, end hvis der var tale om almindeligt blødt stål.

D

Dannebrogvindue: Se vindue.

E

Etageanker: Se muranker.

Eternit: Fibercement (oprindeligt en blanding af cement og asbestuld) presset til plader. Anvendes bl.a. til tagplader og beklædningsmaterialer.

F

Facade: En bygnings yderside.

Facadebånd: Dekorative horisontale bånd, der tjener som opdeling af en facade.

Facaderytme: Den rytmiske inddeling af en bygnings facade som en vekslen mellem murværk, vinduesåbninger og evt. dekorative elementer.

Facadeskema: En facades komposition og samlede disposition af vinduesåbninger, murflader og evt. dekorationer.

Feston: Sammenbundne frugter, blomster og blade, der nedhænger i en bue sammen med flagrende bånd. Kendes fra antikken. Optræder på ny i renæssancen og bruges til og med nyklassicismen.

Filigran: Bruges til at betegne særligt spinkle og forfinede detaljer, der ofte er net- eller trådagtige.

Flunke: Se kvist.

Forkrøpning: Knækket forløb af en ellers lige konstruktionsdel. Det kaldes også forkrøpning, når et profil eller en gesims er ført rundt om en fremspringende bygningsdel.

Formsten: Se tegl.

Fransk altan: En indadgående dør, der kan åbnes til det fri, og som er afskærmet med et rækværk.

Fransk værn: Se mansardtårn.

Frontispice: En gavlagtig trekant eller buet pryddelse, ofte anbragt over en bygnings hovedparti eller over vinduer og

døre. Benævnes også frontgavl, fronton og frontspids.

Fuge: Åbningen imellem to sammenstødende materialeflader. F.eks. kaldes mørtelfyldte mellemrum mellem de enkelte sten i en mur for fuge.

Funkis: Forkortelse for funktionalisme.

Funktionalisme: Arkitektonisk strømning ca. 1930-1950. Funktionalismen var en modreaktion mod historicismen og vægtede bygnings funktionalitet som det primære. Bygnings udformning skulle være rationelt og funktionel begrundet, og dens æstetik skulle følge af funktionen ("form follows function") i stedet for at være baseret på et historisk formsprog. Beton blev ofte anvendt som synlig konstruktion, og de tekniske muligheder – hvor facaden ikke længere behøvede at være bærende, men kunne erstattes af søjler inde i huset – gav også mulighed for karakteristiske hjørnevinduer. Desuden fremkom de spinkle stålvinduer. Den internationale funktionalisme var præget af skulpturelle, udekorerede, hvide bygningskroppe af beton inspireret af Le Corbusier (danske eksempler er Bella Vista i Klampenborg, Klintegaarden i Århus), mens den nordiske funktionalisme gav de nationale materialer (tegl) mere spillerum (danske eksempler på national funkis: Blidah Park i Hellerup, Vestersøhus langs Skt. Jørgens Sø i København). Den såkaldte funktionelle tradition (eksempelvis Bredalsparken i Hvidovre) voksede ud af sidstnævnte og dominerede byggestilen i Danmark 1945-1960.

G

Gavl: Endemuren på en bygning. Betegnelsen bruges også om den øverste del – gavltrekanter – alene.

Gesims: Fremstående profileret bygningsdel, der tjener til dekoration eller som overgangsled mellem to bygningsdele, f.eks. mellem mur og tag. Ligeledes prydes overgangen mellem væg og loft ofte med en gesims. En bæltegesims er et profileret led, der deler en murflade vandret; den kaldes også en kordongesims. En sålbænkgesims er en profileret bæltegesims, der indgår som sålbænk under de enkelte vinduer. Hovedgesimsen er den gesims, der afslutter facaden umiddelbart

under taget. En pudsgesims er opbygget af profileret puds. Den kan være trukket med en skabelon og kaldes da en trukket gesims.

Gotik: Gotikken var en bygningsstil i middelalderens Europa ca. 1150-1525, der byggede videre på den romanske stil, men adskilte sig fra denne ved en stærk vertikal orientering kendetegnet ved anvendelse af spidsbuer, spidshvælv og opadstræbende piller. Her i landet har stilen mest udfoldet sig som murstensgotik, hvor tegl anvendes til konstruktioner, og hvor kamtakke gavle er synlige vidnesbyrd om gotikken. I Danmark fortsatte stiltræk fra gotikken i kirkebyggerier helt op til ca. 1650, hvilket ses i bl.a. Trinitatis Kirke. Danske eksempler: Århus Domkirke, Helligåndshuset i København.

Grid: Et netmønster af linjer, der krydser hinanden i rette vinkler.

Guirlande: En kæde af festons bestående af bladværk, blomster og evt. frugter sammenbundet med bånd.

H

Historicisme: Stilperiode, der domerede ca. 1850-1900. Perioden var kendetegnet ved stilblandinger, hvor de historiske stilarter blev imiteret og sammenstillet (eklekticisme). Stilen skulle "passe til" bygningstypen, og ofte blev italiensk renæssance anvendt til bankbygninger, romansk stil og gotik til kirker, hollandsk renæssance til herregårde etc. Epoken lagde vægt på dekorationen af facaden som det dominerende udtryk snarere end bygningsernes indre rum. I Danmark fik perioden en "europæisk" domineret retning ("stukarkitekturen") og en mere nationalt domineret strømning, der lagde vægt på synligt murværk og danske materialer (tegl, træ, granit). Sidstnævnte gav senere anledning til nationalromantikken. Danske eksempler på "europæisk" historicisme: Bredgade 63-65 & 73-77, Søtorvets bebyggelse – alle i København. Eksempler på national historicisme: Blegdamsvej 106, Nørre Voldgade 11 – begge i København.

Hollandsk renæssance (alternativt nederlandsk renæssance): En særskilt stilart under historicismen, der i tiden ca. 1850-1900 imiterede den særlige danske og nederlandske renæssance (se denne)

fra perioden ca. 1570-1660. Forbillederne var bl.a. Rosenborg Slot, Frederiksborg Slot i Hillerød, Jens Bangs Stenhus i Ålborg og de mange herregårde i denne stil, der var kendetegnet ved murværk af røde mursten med sandstensbånd og -vinduer, en rig skulpturel dekoration af vælske gavle samt anvendelse af kobbertage og kupler. Danske eksempler: Gefion og Gylfe, Østbanegade 19-21, København, Lille Rosenborg, Frederiksberg Allé 23, Frederiksberg.

J

Jernbeton: Se beton.

Jugendstil: Se art nouveau.

K

Kam: Det stykke af en gavlmur, der rager op over tagfladen. Det kan være glat, svunget eller med takker.

Kamtakker: Retvinklede aftrapninger på en kamgavl. Meget anvendt som prydpå bygninger fra gotik og renaissance samt på ny i slutningen af 1800-tallet.

Kapitæl: Hovedet på søjle eller pilaster. Der findes mangfoldige typer, men de almindeligste er de doriske, joniske, korintiske, kompositte og toskanske.

Karnap: Et udvendigt fremspringende bygningsparti forsynet med tag og vinduer.

Karré: En boligblok omgivet af gader og oftest kvadratisk udformet.

Karyatide: Se atlant.

Kit: Til tætning og sikring af glaser i vinduesrammen anvendes oliekit, hvilket er vandrevet kridt blandet med linolie til en tyk dej.

Kitfals: Falsen imellem vinduesrammen og glaseruden, hvor kittet trykkes i.

Klassicisme: Anvendes om stilarter, der griber tilbage til den græske og romerske antik som inspirationskilde. De væsentligste eksempler er renaissance, klassicismen og nyklassicismen. Klassicismen i Danmark varede fra ca. 1760 til ca. 1850. Danske eksempler fra første periode: Harsdorffs

Hus og Erichsens Palæ på Kgs. Nytorv, Lars Larsens Gård, Kronprinsessegade 2–alle i København. Senklassicismen var en sen afart af klassicismen kendetegnet ved lavt relief i facaderne, ægyptisk dekorativ inspiration, behersket klassicerende dekoration og (i Nordeuropa) øget anvendelse af tegl i facaderne. Den tyske arkitekt K.F. Schinkel var en væsentlig inspirator for stilen. Udbredt i Danmark ca. 1830-1860. Danske eksempler: Skt. Annæ Plads 1-3 og Nikolaj Plads 3-9, København.

Konkav: Indadbuget, indadhvælv.

Konsol: Ornamentalt fremspring af sten eller træ på mur eller væg, beregnet til at bære overliggende bygningsdele.

Konveks: Udadbuget, udadhvælv.

Kragsten: Sten, der fungerer som konsol.

Kransporsbyggeri: Meget lange, ryttemisk ensartede modernistiske bygningskroppe af betonelementer (montagebyggeri).

Kubisme: Stilretning inden for kunsten ca. 1905-1920. Malemåden blev opkaldt efter de geometriske former, som malerne benyttede til at gøre værkerne todimensionelle i stedet for tredimensionale. Den perspektiviske dybdevirkning blev brudt, og i stedet blev fladen betonet.

Kuppel: Afsluttende hvælv eller tag, der er mere eller mindre halvkugleformet. Løgekuplen er én af mange variationer af kuplen.

Kvader: Natursten, der er tilhugget i firkantet form, så den kan finde anvendelse i murværk. Herhjemme er materialet oftest granit.

Kvadermuring: Opmuring med kvadre. Benyttes også om udformning af teglstensmurfalder, således at nogle partier skyder frem, som var det kvadre, mens andre er nedsænkede som fuger.

Kvadermønster: Malede kvadre på murværk brugt dekorativt, eller kvadre efterlignede i puds.

Kvaderpudsning: Pudsning, hovedsageligt af facader, der efterligner kvadre.

Kvist: Opbygning på et tag med selvstændigt tag samt vindue eller luge. Sidevæggene på en kvist kaldes flunker. Disse er beklædt med zinkplader, kobber, skifer, træ eller lign.

Københavnertag: Se tag.

L

Lisén: En flad retkantet murpille uden basis og kapitæl. En hjørnelisén går omkring et hushjørne. Rammelisén er opbygget med en ramme som kant. Ørelisén har øreformede forkrøpninger foroven.

Loggia: En buegang, hvis buer bæres af søjler eller piller. Kan også være en åben altan bygget ind i husfacaden – modsat balkon.

M

Mansard eller mansardtag: Se tag.

Mansardtårn: Afslutning af tårn, der har stejle (til tider krumme) sider og form som underdelen af et mansardtag. Tårnet har afskåret, flad top og kan afsluttes af et rækværk (et fransk værn), eller af en flad kuppel. Meget anvendt i historicismen.

Maskinsten: Se tegl.

Medaljon: Oval eller cirkulær ramme, der i klassicismen ofte fremstilledes som ophængt i en sløjfe og omgivet af flagrende bånd. Kan være udfyldt med et reliefarbejde, f.eks. et ansigt i profil.

Modernisme: Arkitekturstrømning ca. 1920-1970 (og senere). Modernisme kan anvendes synonymt med funktionalisme, men den egentlige modernisme strækker sig tidsmæssigt længere end funktionalismen. Modernismen går også under navnet "international stil". Det rationelle internationale højhusbyggeri i glas og stål associeres primært med modernismen. Danske eksempler: Bikubens hus, Nørre Voldgade 68, København, Domus Vista, Nordens Plads, Frederiksberg, Gellerupparken, Århus.

Modern Style: Se art nouveau.

Mondriansk: Efter maleren Piet Mondrian (1872-1944) fra den hollandske De Stijl-bevægelse i 1920'erne. Minimalistiske

malerier med sorte gridmønstre udfyldt med hvide felter og enkelte røde, gule og blå felter.

Monokrom: Ensfarvet.

Montagebyggeri: Bygninger opført af præfabrikerede betonelementer.

Muranker: Jernanker, der forbinder bjælke med murværk.

Murblanding: Se blanding.

Murvange: Mindre, fritstående murflade.

N

Nationalromantik: Dansk stilart, der i opposition til historicismen vægtede de nationale motiver (bindingsværk) og materialer (granit, kobber, tegl, træ) som bærende i arkitekturen, ofte sammenblandet med stiltræk fra italiensk renæssance (især loggiaer, søjler og buer). Var fremherskende ca. 1890-1910. Danske eksempler: Skansepalæet, Strandvejen 34-36/Heibergsgade 25-27 & 28-36, Århus, Chr. IX's Gade 1/Gl. Mønt 10, København.

Nybarok: Imitation af barokstilen i perioden ca. 1905-1930. Nationalromantikens komplicerede facadekompositioner blev erstattet af simple skemaer, og bygningskroppen blev betonet som masse og volumen. Danske eksempler: Grønningen 19-21 i København og Bülowvej 40/Rosenørns Allé 70 på Frederiksberg.

Nyklassicisme: I Danmark betegnelse for klassicismens genkomst i perioden 1915-1930. Klassicismens arkitektur blev forbilledet for en stram, monumental arkitektur, der ofte fremstod kubisk med pudsede facader, få vindueshuller og kvistløse tage. Etagehusene, der enten var pudsede eller fremstod i blankmur, blev til en stram, rytmisk, sparsomt dekoreret arkitektur uden fremspring og karnapper (hånligt kaldet "kilometerstil"). Danske eksempler: Hornbækhus, Borups Allé/Ågade/Hornbækgade/Skotterupgade, Classens Have, Classensgade/Strandboulevarden/Arendalsgade/Livjærgegade.

O

Overligger: Bjælke eller sten, der ligger

som bærende led over f.eks. dør- eller vinduesåbning.

P

Palæstil: Klassicerende stilperiode i historicismens sidste fase ca. 1890-1905, der ofte blandede klassicistiske træk med elementer fra rokokoen. De pompøse huse har næsten altid pudsede facader i lavt relief og ofte rokoko-elementer såsom attikaer, store valmtage eller mansardtage samt liséner. Danske eksempler: Stockholmsgade 27-29 & 45-57, København, Nyhavnsvej 9, Aalborg.

Parterre: Stueetage, etage i plan med terræn.

Penthouse: Etage let tilbagetrukket fra facadelinjen, ofte med boliger, oven på en bygnings (ofte flade) tag. Typisk med store glaspartier og udvendige terrasser. I visse tilfælde har man ved ombygning erstattet en bygnings oprindelige tag med en penthouseetage. Meget anvendt i funktionalistisk arkitektur og i nutidigt byggeri.

Pilaster: Flad, retkantet pille på mur eller væg. Den har base og kapitæl og kan tjene som støtte, men for det meste er pilasteren rent dekorativ.

Pille: Bærende led i form af en fritstående muret støtte. Den kan have f.eks. rundt eller kantet tværsnit. Den mangler base og kapitæl.

Pinakel: Lille murtinde, spir eller spids-søjle anvendt som prydd. f.eks. på kamtakkede gavle.

Polykrom: Flerfarvet.

Postmodernisme: Stilperiode ca. 1970-1995, der var kendetegnet ved en fri, legende og citerende omgang med fortidens stilelementer, der blev anskuet som et katalog, man kunne plukke fra til inspiration for ny arkitektur. Postmodernismen er dermed en slags arvtager til historicismens tilgang. Opgøret med modernismens minimale, monokrome og modulære formsprog var karakteristisk. Ofte ses kulørte farvesætninger af bygningsoverflader, løsrevne historiske bygnings-elementer, der har karakter af citater, samt en generel tilbagevenden til et traditionelt formsprog. Danske eksempler:

Blangstedgård, Odense, Garvergården, Jagtvej 211, København.

R

Refendfugning: Murpuds, der ved hjælp af dybe fuger er opdelt i kvaderagtige bæltter. Over vinduer og døre knækket ned lig stik.

Renæssance: Betydningsfuld stilperiode i Europa ca. 1300-1560 og i Danmark ca. 1500-1650, kendetegnet ved en genopdagelse og imitation af antikkens formsprog (de klassiske søjleordner, rundbuen, symmetrisk facadeopbygning, skulpturel dekoration). Desuden vægt på proportionslære. I Danmark ses næsten altid varianten hollandsk renæssance, der adskiller sig noget fra den italienske renæssance ved sine røde eller gule teglstensmure, vælske gavle og rige udsmykning med sandstensornamenter og volutter. Mere simple borgerhuse var udført i bindingsværk. Danske eksempler: Jens Bangs Stenhus i Aalborg, Amagertorv 6 i København.

Risalit: Fremspringende parti på bygningsfacade. Oftest på dens midte - midtrisalit – eller for enderne – siderisalitter.

Rokoko: Stilperiode, der enten betragtes som selvstændig eller som en del af den sene barok. Stilen, der opstod i Frankrig som interiørdekoration, dominerede europæisk arkitektur og brugskunst ca. 1730-1770. Det gennemgående element er den såkaldte rocaille, der er et muslingeformet eller c-formet ornament. Rokokoer er præget af organiske plantemotiver, der slynger sig asymmetrisk. Derudover kendetegnes perioden af beherskede facader i svagt relief, med rig anvendelse af attikaer, liséner og refendfugning. Danske eksempler: Palæer og borgerhuse i Frederiksstad, København, Kongegården, Algade 25, Korsør.

Romansk stil: Middelalderlig stilperiode, der dominerede Europa ca. 1000-1150 og blev efterfulgt af gotikken. Rundbuen er det dominerende stiltræk. Man arbejder videre på Antikkens fundament, i Norden blandes dette op med rester af vikingetidens stil, og keltiske påvirkninger gør sig gældende i bl.a. ornamentik. De fleste danske landsbykirker, omkring 1650 i antal, er opført i romansk stil. Danske eksempler: Tveje Merløse Kirke, Hover Kirke, Broager Kirke.

Roset: Et rundt, sikkert oprindeligt floralt ornament forestillende et mere eller mindre stiliseret blomsterhoved, f.eks. en nellike. Der findes dog også rosetter, som er helt geometriske. Der optræder ligeledes halv- og kvartrosetter.

Rundbuestik: Stik, der afslutter en rundbue (se bue).

Rundbuestil: En særskilt stilart under historicismen, der i tiden ca. 1850-1900 imiterede den romanske stil; ofte sammenblandet med andre stilelementer. Det gennemgående strukturerende element er rundbuen – placeret over vinduer og døre. Ofte står facaderne i blankmur. Danske eksempler: Grøns Pakhus, Holmens Kanal 7, Vodroffsvej 5-9, Frederiksberg.

S

Sadeltag: Se tag.

Segmentgavl: Gavl med et cirkeludsnit som afslutning.

Senklassicisme: Se klassicisme.

Skønvirke: Dansk version af stilen art nouveau opkaldt efter tidsskriftet "Skønvirke", udbredt ca. 1895-1910. Stilen præges af danske materialer som tegl, granit og træ og smelter ofte sammen med nationalromantik. Se art nouveau.

Spidsbue: Se bue.

Spir: Et højt pyramide-, sadel- eller kegleformet tag, evt. med een eller flere overbygninger (lanternespir).

Sprosse: Se vindue.

Stern: Tagets nederste begrænsning mod muren.

Stik: Aflastende murværk over en muråbning, muret med særligt formede eller særligt stillede sten. Stik kan være vandrette eller have forskellige bueformer.

Stuk(katur): Beklædning af vægflader, lofter mm. med stukmasse. Stuk er velegnet til støbning i form, og i moderne tid er stuk opsat i færdigstøbte længder, der skrues fast i loftet. Betegnelsen stuk bruges også, ofte fejlagtigt, om historicismens facadedekorationer, der typisk er udført i

cement eller gips. Til tider betegnes historicismen som "stukarkitektur" pga. dens brug af støbte dekorationselementer.

Stoflighed: Betegnelse for overfladers og genstandes specifikke materialemæssige og taktile kvaliteter.

Supergrafik: Tegn, tekst, ornamentik eller grafik som udvendig dekoration af facader og synlig på lang afstand.

Søjle: Oprindeligt blot en stolpe, som sammen med andre bærer tagkonstruktionen på et hus. Søjlen imiterer træets rod og krone, der på søjlen bliver til base og kapitæl. Der findes utallige typer søjler, men de doriske, joniske, korintiske, kompositte og toskanske søjleordner har fundet størst anvendelse gennem historien.

T

Tag: Almindeligt forekommende tagdækningsmaterialer er tagrør og strå, tagpap, tegl, skifer, zink, kobber og beton. Blandt tagformerne bør nævnes det almindelige sadeltag, der på gamle huse kan være højt og stejlt og have hældninger på 40°-60°.

Jo stejlere taget er, des bedre ligger de gamle tækkematerialer såsom strå og teglsten nemlig fast. På moderne huse med sadeltag er hældningen gerne mellem 30° og 45°, i enfamiliehuse næsten altid omkring 25°. De nyere tækningsmaterialer ligger nemlig udmærket fast også med en så beskeden hældning. Et højt slankt sadeltag kaldes også spidstag. Hvis et sadeltags flader danner en næsten ret vinkel med hinanden, kaldes det et vinkeltag.

Hvor det øverste lille hjørne af tagryggen ved gavlen er afskåret, taler man om kvartvalm, er taget nedadskrående til midt på gavltrekanter, er det halvvalm, og skråner det helt ned, så der ingen gavltrekanter er, kaldes det helvalm.

Mansardtaget har to afsnit, et øvre med et ringe fald og derunder et afsnit med stejlt fald, i hvilket der kan indrettes brugbare rum. Tagformen er særligt anvendt under barokkens og nybarokkens epoker.

Københavnertag er en særlig variant af mansardtaget, hvor det øverste afsnit næsten er helt fladt, med meget lille hældningsgrad. Ofte tækket med skifer på den stejle flade og tagpap på den lave flade. Det er meget udbredt på københavnske etageejendomme fra perioden 1856-1900.

Tagrendejern: De bæringer, der holder tagrenden på plads.

Tandsnitsgesims: Gesims med lodretstående takker. Ofte forekommende i klassicisme og nyklassicisme.

Tegl: Mursten eller teglsten af brændt ler. Teglstenene blev fremstillet i rammeforme af træ, som det våde ler blev presset ned i, hvorefter det overflødigste ler blev strøget af, hvilket har givet anledning til betegnelsen håndstrøgne sten. Man har senere lavet en erstatning for disse med de såkaldte blødstøgne sten, der ganske vist er maskinelt tilvirkede, men har den håndstrøgne stens karakter. Formsten er profilerede teglsten. Mens hånd- og blødstøgne sten har en rustik overflade, har de almindelige maskinstrøgne (maskinsten) et glat og jævnt ydre.

De røde tegl er brændt af rødder, de gule af blåler. Flammede sten kan opnås ved ufuldstændig sammenblanding af de to lersorter. Såvel mursten som tagsten kan være glaserede.

Trekantgavl: Se frontispice.

Trempe: Betegnelse for en overbygning på et hus, der tjener til at give et større loftsrum. Trempe ses ofte på landbrugsbygninger og er gerne bræddebeklædt.

Tæt-lav-bevægelsen: I Danmark blev perioden 1970-80 præget af recessionen, der sammen med en voksende kritik af modernismens stort planlagte, monotone byer og forstæder af modulbyggeri bevirkede, at det tætte, lave byggeri i 2-3 etager og med en mere menneskelig skala vandt frem. Tegnstuen Vandkunsten og Lundgaard & Tranberg var markante pionerer inden for tæt-lav-byggeriet, og bebyggelsen Blangstedgård opført til Byg & Bo-udstillingen i Odense 1988 var præget af tæt-lav-skalaen. Meget af byggeriet hører stilistisk til postmodernismen. Danske eksempler: Sandbakken, Højbjerg, Tinggården, Herfølge.

U

Udkragning: En vandret bygningskonstruktion eller en øvre etage, som springer frem over den underliggende.

V

Valm(tag): Se tag.

Vandspy: Et fra en tagrende vandret eller skråt udstående afløbsrør. I ældre byggeri ofte formet som et fabeldyr eller anden grotesk figur. Bruges i stedet for nedløbsrør.

Vindue: Lysåbning i mur eller væg. Et almindeligt vindue er opbygget med fire karmstykker – overkarm, underkarm og sidekarne. Hertil kommer rammestykkerne, den bevægelige del, med kitfals og ruder, evt. sprosser. De vinkelformede beslag, der dels er med til at holde rammerne sammen og dels bærer det hængsel, hvormed vinduet fastholdes til karmen, kaldes hjørnebåndsbeslag. Tappen på karmen kaldes rumpestabel. Ydermere er der vindueskroge eller anverfere og længere stormkroge, der kommer i brug, når vinduet skal fikseres i åbentstående position. Et vindue kan være side-, top- eller bundhængt alt efter placeringen af hængslerne på karmen.

Til tider har vinduet træsprosser, ofte med små rektangulære ruder kaldet palærunder. For at holde glassene fast i træsprosserne blev de først stiftede i en fals, og dernæst blev der lagt kit i denne for at gøre konstruktionen tæt, heraf kitfals.

I almindelige vinduer kunne man vælge at dele fladen lodret igennem med en kraftig støtte, som kunne være af sten eller træ. Den kaldes en post, og da den står lodret, bliver den til en lodpost. Et sådant vindue benævnes også et torammet vindue. Det kunne gøres firerammet ved, at konstruktionen udvidedes med en tværpost, så man fik et korspostvindue.

I 1800- og 1900-årene har en særlig type korspostvindue været meget udbredt. Korset har her nogenlunde samme facon som korset i vort flag, hvorfor vinduet kaldes et dannebrogsvindue.

Volut: Spiralrullet ornament på kapitæler, konsoller, gavle etc.

Vælsk gavl: Et karakteristisk stildannende element inden for hollandsk renaissance. Gavlen er rigt svunget, og gesimsen tillige med nicher deler fladen op. Gavlen kan være med svungne og knækkede sandstensbånd, der skærer sig gennem fladen, ligesom der ofte vil være sandstensafsætter på kammene og måske kugler til at pynte op på disse afsætter.

Kolofon

Udgiver

Dansk Bygningsarv A/S
Borgergade 111
DK-1300 København K
Tlf. 33 33 99 10
info@bygningsarv.dk
www.bygningsarv.dk

Tekst

© Erik Iversen og Dansk Bygningsarv A/S

Projektleder

Kasper Lægning Nielsen

Fotos

Erik Iversen

Design

Liv Løvetand

Oplag

1.000

Tryk

AKA Print A/S

ISBN

978-87-993201-0-3

Udgivelsen af denne publikation er muliggjort ved støtte fra:

Margot og Thorvald Dreyers Fond
Aase og Ejnar Danielsens Fond
Grundejernes Investeringsfond

STILBLADE FOR ETAGEHUSE

De fleste danskere lever i et historisk hus, men mange uden at vide det. Og det er ikke ligegyldigt, hvilken farve man giver facaden på det historicistiske klassiske etagehus, eller hvilke vinduer man vælger til funkisbygningen. Har man ikke den rette viden, risikerer man at ødelægge husets særegne stil og historie. Nogle bygninger er nemlig rigt udsmykkede med støbte detaljer og glaserede tegl-tage, mens andre bevidst er gjort enkle med vægt på funktion. Og det er kendetegn, man bør skatte, respektere og huske, når ejendommen skal sættes i stand.

Nu er der hjælp at hente for ejere, lejere og andelshavere i boligforeninger, som står over for et renoveringsprojekt på en etageejendom.

Denne bog indeholder 13 stilblade, som beskriver de 13 mest udbredte etagehustyper bygget fra 1850'erne til i dag, og den giver gode råd om vedligeholdelse og istandsættelse. Find viden om ejendommen, dens karakteristika og arkitekturhistorie.

Men bogen er også en opfordring til at gå ud i byen og gå på opdagelse i en verden af detaljer. At se sig om, konstatere og sanse, hvor interessant byen er, hvor flot den er, og hvor meget der åbenbarer sig for den, der standser op.